

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

Print ISSN: 1735-0700

Online ISSN: 2980-8766

Journal of Iranian Studies

An Analysis of the Harem

The Lost Royal Architecture of Iran during the Qajar Period

Azita Belali Oskoui¹ , Shamim Nottagh² , Seyyedeh Fatameh Omrani³ Omid Bodaghlou⁴

1. Corresponding author, Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran. E-mail: a.oskoyi@tabriziau.ac.ir
2. PhD student in Islamic architecture. Faculty of Architecture and Urbanism. Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran. E-mail: Sh.netagh@tabriziau.ac.ir
3. Master of Islamic Architecture, Faculty of Architecture and Urbanism. Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran. E-mail: f.omrani@tabriziau.ac.ir
4. Master of Islamic Architecture, Faculty of Architecture and Urbanism. Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran. E-mail: o.Bodaghlou@tabriziau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 2025 August 16
Received in revised form 2025
September 10
Accepted 2026 May 25
Published online 2026 June 22

Keywords:

Harem,
Palace,
Inner Quarters,
Gender,
Qajar

ABSTRACT

Purpose: A study of the political history of the Qajar period reveals the significant role that women, particularly royal women, played—directly or indirectly—in shaping the social and political conditions of their society. Consequently, the importance of the harem and the inner quarters of palaces in facilitating these influences cannot be overlooked. However, in Iranian history, women and issues related to them have often remained marginalized due to various factors, including cultural and religious biases. Accordingly, the architecture and structure of the harem—considered the private domain of women—have received little attention and have been largely neglected.

Method and Approach: This exploratory study employs a historical-interpretive methodology, analyzing travelogues and historical texts to examine the evolution of harem architecture from the Achaemenid era to the Qajar period, as well as to identify its components within royal palaces. It focuses on the architectural structure of the harem in Qajar royal palaces and investigates its conceptual significance as an architectural element.

Findings and Conclusions: Findings indicate that the architecture and constituent elements of the Qajar royal harems were largely influenced by the prevailing social hierarchy among the residents, as well as contemporary societal perceptions of women. Specifically, the higher a woman's status in the eyes of the king, the greater the luxury and grandeur of her inner quarters, including her dedicated attendants and auxiliary spaces such as private baths and courtyards. Conversely, outside of this hierarchical framework, other women experienced a relatively uniform distribution of living conditions and facilities.

Cite this article: Belali Oskoui, A., Nottagh, Shl., Omrani, S. F. & Bodaghlou, O. (2026). An Analysis of the Harem: The Lost Royal Architecture of Iran during the Qajar Period. *Journal of Iranian Studies*, 25 (49), 137-169. <http://doi.org/10.22103/jis.2026.25768.2759>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2026.25768.2759>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The harem and harem-building have historically been common phenomena among Iranian kings. Harem architecture, like the architecture of each region, was influenced by various cultural, economic, and political factors. Despite the importance of the harem in the Qajar royal context as the private domain of women, especially the king, information about its structure and architectural features remains limited. Notably, historiography of the Qajar period in Iran has predominantly focused on political history, specifically the royal court, leaving little attention to the social history of the nation or the lives of women. In the rare instances where women and the royal inner quarters are mentioned, the accounts largely reflect a male-centered political perspective.

Studying historical buildings that are now either unused or entirely lost requires careful examination of historical texts and records. This approach allows researchers to uncover aspects of Iranian royal architecture that, like their female inhabitants, have been largely overlooked. Accordingly, this study seeks to explore the evolution of the harem in the history of Iranian royal architecture, as well as the diversity and components of royal harems during the Qajar period. Analyzing harems from this perspective provides a novel and necessary approach to the study of royal architectural heritage. Examining the architectural characteristics of harems is not only essential for understanding the culture and art of the period but also crucial for a deeper comprehension of Iranian architecture, as the formation and development of architectural elements cannot be accurately studied without this knowledge.

Research Questions: How did harem architecture evolve over time? and what was the structural composition of harems in Iranian royal palaces during the Qajar period?

Method

Since the present study aims to examine a historical element in the royal architecture of ancient Iranian kings, a historical-interpretive methodology with an exploratory nature has been employed to trace this phenomenon in the history of Iranian monarchs both before and after Islam. The study's documentary sources include historical texts, travelogues, biographies, and newspapers, most of which were authored by foreign travelers or influential figures within the Qajar governmental apparatus. To ensure greater reliability, primary sources were prioritized over secondary sources in order to address the research questions and highlight the novelty of the work. Ultimately, the collected studies and documents were analyzed to investigate the spatial organization and structural composition of harems in Iranian royal architecture during the Qajar period and to answer the study's research questions.

Results

During the Qajar period, this pattern continued, whereby women's accommodations within the harem reflected their status with the king. Women of higher rank possessed more luxurious quarters in the inner palace, while ordinary women lived collectively in a single building with more communal spaces. The superior women's residences included certain facilities, such as private baths—a service and hygiene area—while only one public bath existed within the inner palace for general use, allowing select women to bathe alongside the king.

However, such arrangements were exclusive to the harems of the royal citadel. Harems in the summer palaces had a more generalized structure, comprising two main sections: the king's residential and working areas, and the inner quarters. The inner quarters were further divided into residential and service areas, with the residential section housing the king's women and the service section accommodating servants, eunuchs, and other functional spaces, including kitchens and sanitary facilities. In this setting, services were distributed more equitably among the king's women, all of whom had access to similar facilities. This equitable distribution also applied to the royal tents, although with fewer facilities and services compared to the summer palaces.

Furthermore, Qajar harem architecture followed certain principles, such as the construction of high walls or the planting of trees around the inner quarters to shield them from public view. Harems were typically situated near the divan house and the king's working areas to ensure easy access for the monarch.

Conclusion

The results indicate that harem architecture in different periods of Iran, beyond merely following contemporary architectural trends, reflected complex social, political, and cultural structures. The attention of kings to women and their political status within the harem led to the creation of spaces with clearly defined hierarchies, which not only symbolized wealth and power but also served as an effective means of demonstrating power relations and maintaining social control within the royal structure. Structural differences between the harems of the royal citadel and those of the summer palaces reflected variations in power dynamics, access to resources, and available facilities, positioning architecture as a medium that mirrored these distinctions. In addition to their physical functions, these structures conveyed social and political messages regarding the status of women and the hierarchies governing them. Overall, it is evident that harems, as a largely overlooked element in the history of Iranian royal architecture, played a significant role. The architecture and constituent elements of Qajar royal harems were largely influenced by the prevailing social hierarchy among their inhabitants, as well as by contemporary societal perceptions of women, clearly demonstrating that harems themselves had a prominent role within the architectural framework aligned with the culture of the society.

واکاوی حرmsرا؛ گمشده معماری سلطنتی ایران در دوره قاجار

آزیتا بلالی اسکویی^۱، شمیم نطاق^۲، سیده فاطمه عمرانی^۳، امید بدافلو^۴

۱. نویسنده مسئول، استاد معماری و شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: a.oskoyi@tabriziau.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: Sh.netagh@tabriziau.ac.ir
۳. کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: neshatomrani@gmail.com
۴. کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: o.Bodaghlu@tabriziau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱	زمینه/هدف: با مطالعه تاریخ سیاسی دوره قاجار می‌توان نقش پررنگ و حایز اهمیتی را که زنان به‌ویژه زنان درباری، به طور مستقیم و یا غیر مستقیم در وضعیت اجتماعی و سیاسی جامعه خویش داشته‌اند، دریافت. بنابراین، نمی‌توان از اهمیت حرmsرا و اندرونی کاخ‌ها در شکل‌گیری این تأثیرات چشم‌پوشید. با این حال، در تاریخ ایران زنان و مسایل مربوط به آنان به دلایل متعددی مانند تعصبات فرهنگی و مذهبی، از ابعاد پنهان جامعه بوده و همواره مورد غفلت واقع شده‌اند. به دنبال این موضوع، طبیعی است که ساختار و معماری حرmsرا که به عنوان عرصه خصوصی زنان محسوب می‌شده است، چندان مورد توجه قرار نگرفته باشد و سخنی از آن در میان نباشد. روش/رویکرد: این پژوهش با ماهیت اکتشافی، از روش تفسیری-تاریخی با مطالعه سفرنامه‌ها و متون تاریخی، در جهت پاسخگویی به چگونگی سیر تحول معماری حرmsراها (از دوران هخامنشیان تا قاجار) و همچنین، یافتن اجزای آن در کاخ‌های سلطنتی، به بررسی ساختار حرmsرا در معماری و کاخ‌های سلطنتی ایران در دوره قاجار و واکاوی این مفهوم به عنوان یک عنصر معماری می‌پردازد. یافته‌ها/نتایج: مطالعات نشان می‌دهد که معماری و اجزا تشکیل دهنده حرmsرای پادشاهان قاجار غالباً متأثر از ساختار اجتماعی و سلسله مراتب حاکم در میان ساکنین آن و همچنین، متأثر از دیدگاه جامعه آن زمان نسبت به زنان بوده است. بدین صورت که هرچه اعتبار زنی در نزد شاه بالاتر بود، رفاه و شکوه دستگاه و عمارت وی در اندرونی نیز بیش از سایرین بوده و به دنبال آن، افراد تحت خدمت و اجزای وابسته به عمارت آن زن، چون حمام، حیاط مخصوص و... نیز افزون بر سایرین شکل می‌گرفت، در حالی که خارج از این طبقه بندی‌ها در میان سایر زنان توزیع یکسانی از امکانات و شرایط زندگی حاکم بوده است.

استناد: بلالی اسکویی، آزیتا؛ نطاق، شمیم؛ عمرانی، سیده فاطمه؛ بدافلو، امید (۱۴۰۵). واکاوی حرmsرا؛ گمشده معماری سلطنتی ایران در دوره قاجار.

مجله مطالعات ایرانی، ۲۵ (۴۹)، ۱۶۹-۱۳۷.

<http://doi.org/10.22103/jis.2026.25768.2759>

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

© نویسندگان.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

حرمسرا و حرمسراسازی همواره پدیده‌ای رایج در میان پادشاهان ایران بوده است. معماری حرمسراها نیز به دنبال معماری هر منطقه از عوامل گوناگون فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و ... تأثیر می‌پذیرفت. با وجود اهمیتی که حرمسرا در تاریخ سلطنت شاهان قاجار به عنوان عرصه خصوصی زنان و مخصوصاً شاه داشته، از ساختار و معماری این فضا اطلاعات اندکی در دست است. به‌ویژه می‌توان به این مسأله اشاره کرد که تاریخ‌نگاری دوره قاجار در ایران غالباً تاریخ‌نگاری سیاسی (تاریخ‌نگاری رسمی درباری) است و بیشتر به دربار شاهان پرداخته شده است. کمتر می‌توان تاریخ اجتماعی ملتی را مورد بررسی قرار داد که به احوالات زنان در آن جامعه پرداخته باشد. در اندک مواردی نیز که اشاراتی به زنان و اندرونی شاهان شده که این مسأله تابعی از تاریخ‌نگاری سیاسی مردان بوده است.

مطالعه بناهای تاریخی که امروزه فاقد کاربری هستند و یا به کلی از بین رفته‌اند، نیازمند کند و کاو در میان متون و آثار تاریخی می‌باشد تا از این طریق بتوان بخش پوشیده‌ای از معماری سلطنتی ایران را که همچون ساکنین آن مورد بی‌توجهی قرار گرفته است، در معرض مطالعه قرار داد. به همین جهت، پژوهش حاضر، در جهت پاسخگویی به چگونگی سیر تحول حرمسرا در تاریخ معماری سلطنتی ایران و همچنین، چگونگی تنوع و اجزای حرمسراهای سلطنتی ایران در دوره قاجار، گام برداشته است.

منبع‌های معماری ایرانی را در یک دسته‌بندی کلی، می‌توان در دو دسته تقسیم بندی کرد: اولاً: بناها و آثار باز مانده، ثانیاً: متن‌های ادبی، تاریخی و سفرنامه‌ها. بنابراین، با رجوع به منابع کتابخانه‌ای از جمله سفرنامه‌ها، متون تاریخی نوشته شده توسط تاریخ‌نگاران، فرزندان پادشاهان، سفرای خارجی و ... اطلاعات لازم برای دستیابی به هدف پژوهش، گردآوری شده است.

تحلیل حرمسراها از این زاویه، رویکردی جدید و ضروری در بررسی آثار معماری سلطنتی خواهد بود. بررسی خصوصیات معماری علاوه بر آنکه برای شناخت فرهنگ و هنر آن دوره ضروری است، برای آگاهی دقیق‌تر و بهتر معماری ایران لازم و ضروری می‌باشد، زیرا بدون آگاهی از آن نمی‌توان دوره و روند شکل‌گیری عناصر و پدیده‌های معماری ایرانی را به درستی مورد بررسی قرار داد. «سیر تحول معماری حرمسراها چگونه بوده است؟ و ساختار حرمسرا در معماری و کاخ‌های سلطنتی ایران در دوره قاجار چگونه شکل گرفته است؟» پرسش اصلی این پژوهش است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

با توجه به اینکه در اکثر متون تاریخی بیشتر به فرهنگ و معیشت مردم و وقایع و اتفاقات روزمره یا تاریخی آن دوران پرداخته شده است، حصول اطلاعات دقیق و ارزشمند برای بررسی بناهای تاریخی که کاربری اصلی خود را از دست داده و یا به کلی از بین رفته‌اند، کاری بس دشوار می‌باشد و همین مسأله خود علت بسیاری از کم‌توجهی و غالباً بی‌توجهی به اینگونه بناها است. از این رو تا به حال در ارتباط با حرمسراهای سلطنتی و نقش زنان در آن

تحقیقات بسیار معدودی فقط در حوزه‌های اجتماعی و سیاسی صورت گرفته است که می‌توان به پژوهش‌های زیر اشاره کرد:

حاجیان پور و دهقان (۱۳۸۸) در مقاله "کارکردهای سیاسی-اجتماعی حرمسرا در عهد قاجار" به بررسی نقش سیاسی و اجتماعی زنان در حکومت دوره قاجار، به سنجش نقش زنان حرمسرا پرداخته‌اند که چگونگی ورود و راهیابی زنان به حرمسراها، شرایط سپری کردن زندگی آنان به عنوان زنان برخوردار و مرفه جامعه، فعالیت‌های اجتماعی، نحوه آموزش و همچنین، موفقیت‌های آنان و ایفای نقش آنان در بافت سیاسی کشور مباحث اصلی این پژوهش را تشکیل داده است. این پژوهش بیان می‌کند که مقاصد سیاسی نقش تعیین‌کننده‌ای در ورود زنان به حرمسراها داشته و شیوه راهیابی به آن‌ها متفاوت بوده است. زین العابدینی و داوری (۱۳۸۹) در مقاله "تأثیر حضور زنان در امور اساسی و اقتصادی دربار عباسیان" ابتدا به معرفی زنان مؤثر و صاحب نفوذ دربار عباسی به اختصار و تحت عنوان زنان صاحب نام پرداخته شده و سپس، حضور زنان در امور سیاسی و اقتصادی مورد بررسی قرار گرفته و به میزان اثرگذاری‌شان توجه شده است. خسروی و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان "نقش و جایگاه سیاسی زنان هیأت حاکمه در عصر صفوی" نشان می‌دهند که زنان هیأت حاکمه با عناوینی همچون همسر، مادر، خواهر شاه و حاکمان توانستند نقش مؤثری در عرصه‌های مختلف از جمله استقرار دولت صفویه و مناسبات سیاسی و خارجی ایفا نمایند. این نقش‌آفرینی با نزدیک شدن به اواخر حکومت صفویان مؤثرتر و گاه مخرب‌تر شد. در آن زمان تربیت ولیعهد و دیگر شاهزادگان در حرمسرا باعث روی کار آمدن پادشاهان ضعیف و نالایق شد، زنان قدرت و نفوذی به دست آوردند و با توطئه‌چینی زمینه را برای تضعیف صفویان فراهم کردند. احمدی گسمنی (۱۳۹۴) در مقاله "وضعیت اقتصادی زنان در عهد صفویه از منظر سفرنامه‌نویسان خارجی" با استناد بر مشاهدات سفرنامه‌نویسان خارجی از وضعیت اقتصادی زنان ایرانی در عصر صفویه در عرصه‌های اشتغال، عمران، منابع درآمدی خاص، کمک رسانی به دولت و در انتها تأثیر منفی زنان حرمسرا در اقتصاد بررسی شده است. براساس اغلب سفرنامه‌های عصر صفوی، نقش و مسئولیت زنان در اقتصاد خانواده و جامعه قابل توجه است؛ چراکه همواره زنان در عرصه اقتصاد کنار مردان، دارای فعالیت بوده‌اند، اما نقش زنان اشراف و دربار عصر صفوی نسبت به زنان سایر اقشار در اقتصاد بارزتر است؛ چراکه این گروه از زنان قادرند مالکیت اموال، اماکن و اشیای خود را شخصا عهده‌دار باشند. زنگنه (۱۳۹۳) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان "نقش کارکردی زنان در تغییرات اجتماعی و سیاسی جامعه ایران در عصر ناصری" به بررسی نقش کارکردی زنان در تغییرات اجتماعی و سیاسی جامعه ایران و نیز چگونگی نفوذشان بر شخصیت‌های مهم حکومتی در عصر ناصری پرداخته و بیان می‌دارد که بیشترین چیزی که باعث رسیدن زنان به مقاصدشان در پشت صحنه و با هدف مدیریت می‌شود، متوسل شدن آن‌ها به تدارک وسایل و ایجاد راه‌هایی برای اعمال نفوذشان در جلوی صحنه، سبک زندگی آن‌ها بوده است. این که زنان حق این را نداشته

اند که از اندرونی (حرمرسا) خارج شوند و اجازه حضور مستقیم در جامعه را داشته باشند. ورمقانی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله "رابطه جنسیت و فضا در عرصه‌های عمومی و خصوصی دوره قاجار" با استناد به متون تاریخی و سفرنامه‌ها به بررسی عرصه‌های جنسیتی و علل اجتماعی-فرهنگی شکل‌گیری آن در جامعه شهری دوره قاجار پرداخته‌اند که نتایج حاصل از آن بیانگر آن است که عوامل فرهنگی چون باورهای آیینی، نحوه پوشش، آموزش زنان و نفوذ عناصر فرهنگ غرب در اواخر دوره قاجار، عوامل اجتماعی شامل ساختار قدرت، طبقه اجتماعی و هنجارهای اجتماعی؛ همچنین، عوامل اقتصادی شامل شیوه معیشت و منطقه جغرافیایی، رابطه جنسیت و فضا را متغیر می‌سازند. همچنین، به چگونگی تأثیرگذاری این عوامل در این پژوهش پرداخته‌اند. رحمت آبادی (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان "از اندرونی تا عرصه عمومی" به سیر و روند پیشرفت حضور زنان در عرصه‌های عمومی پرداخته است و اشاره می‌کند که هرچه طبقه اجتماعی زنان شهری ایرانی بالاتر بوده، فاصله آن‌ها با فضای شهری نیز بیشتر بوده است. به طور مثال، در گذشته زنان طبقات فرودست، دلایل کوچک و کم اهمیت، اما بیشتری را برای حضور در شهر نسبت به زنان طبقات بالا داشتند. زاهدانی و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله "بررسی کنش‌های جمعی زنان ایرانی مطالعه موردی: زنان دوره قاجار" به بررسی تحرکات جمعی زنان ایران در دوره قاجار با پیش‌فرض‌هایی از قبیل تأثیر مسایل دینی و مذهبی در کاهش سرعت نفوذ زنان در لایه‌های اجتماعی، ایجاد و تأسیس مدارس دخترانه، هنر و ادبیات اعتراضی و ... پرداخته‌اند.

در زمینه‌های هنری نیز طاهری و معاذالهی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان "تأثیر حرمرسا بر شیوه پیکرنگاری فتحعلی‌شاه" بیان می‌کند که زن در فرهنگ و هنر، به واکاوی دلیل استفاده فتحعلی‌شاه از جواهرات و البسه تزئینی به هنگام پیکرنگاری و تأثیر حرمرسا بر این موضوع پرداخته‌اند و نتیجه را چنین بیان داشته‌اند که در مقایسه تطبیقی بین نقاشی‌های زنان حرمرسا و فتحعلی‌شاه شباهت‌هایی ناشی از تأثیر سلاطین زنانه بر چنین رفتارهایی بر فتحعلی‌شاه دیده می‌شود.

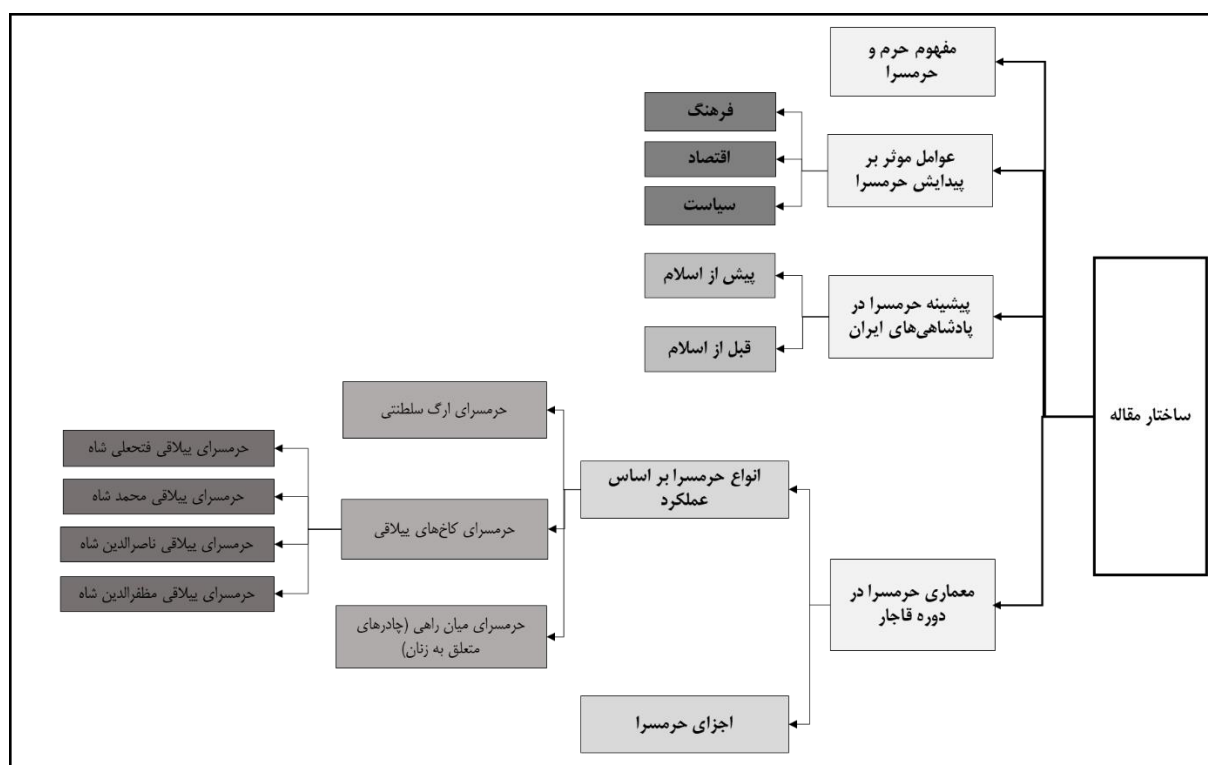
در ارتباط با اندورنی خانه‌های تاریخی نیز تحقیقات مستقیمی صورت نگرفته است، اما به طور کلی به عنوان بخشی از سازمان فضایی خانه مورد بررسی قرار گرفته که می‌توان به کتاب‌های آشنایی با معماری مسکونی ایرانی معماریان (۱۳۷۱) اشاره کرد که با گونه شناسی خانه‌های ایران دو گونه درونگرا و برونگرا را مطرح نمود. همچنین، در کتاب خانه-فرهنگ-طبیعت تألیف محمدرضا حائری (۱۳۸۸) به سازمان فضایی منازل دوره قاجار به طور کامل اشاره شده است.

با توجه به مطالب فوق و نبود سابقه علمی تخصصی در زمینه معماری در ارتباط با حرمرساها از یک طرف و فراهم شدن مجال بررسی و واکاوی حرمرسرای کاخ‌های دوره قاجاریه از طرف دیگر، ضرورت تحقیق در این باب از طریق متون تاریخی موجود آشکارتر می‌شود. با توجه به پژوهش‌ها و تحقیقات انجام شده در خصوص بناهای

دوره قاجار و مخصوصاً حرمسراها تا کنون سیر تحول حرمسرا و معماری و اجزای آن صورت پذیرفته است؛ بنابراین، در پژوهش حاضر به بررسی جامع‌تری از معماری این بنای تاریخی خواهیم پرداخت.

۱-۳. روش‌شناسی تحقیق

از آنجاکه پژوهش حاضر به دنبال واکاوی عنصری تاریخی در معماری سلطنتی پادشاهان کهن ایران می‌باشد، لذا از شیوه تفسیری تاریخی با ماهیت اکتشافی جهت مرور این پدیده در تاریخ پادشاهان ایران در قبل و بعد از اسلام استفاده شده است. اسناد مطالعاتی این پژوهش شامل متون تاریخی، سفرنامه‌ها و شرح حال و روزنامه‌هایی است که غالباً توسط جهانگردان خارجی و افراد پرنفوذ در دستگاه حکومتی قاجار به تحریر درآمده‌اند. همچنین، جهت اعتبار بیشتر و پاسخ به سؤالات پژوهش و بداعت کار، استفاده از منابع دسته اول نسبت به منابع دسته دوم در اولویت کار قرار گرفته است. نهایتاً از ماحصل مطالعات و اسناد جمع‌آوری شده به بررسی عرصه و ساختار حرمسراها در معماری سلطنتی ایران در دوره قاجار و پاسخ به سؤالات پژوهش پرداخته شده است نمودار ۱.

نمودار ۱: معرفی محتوای تحقیق (نگارندگان)

۱-۴. یافته‌ها/نتایج

حرمسراها در تاریخ معماری سلطنتی ایران از جمله عناصر لاینفک کاخ‌ها و از بناهای محبوب برای پادشاهان کهن ایران‌زمین به شمار می‌رفته است. به همین سبب، اعضای حرمسرا به دلیل نزدیکی به شخص شاه از قدرت سیاسی بالایی برخوردار و مشخصاً مطالبه‌گر سطح رفاه بالایی بوده‌اند. لذا محل زندگی این افراد نیز رابطه مستقیمی با سطح

رفاه این افراد داشته است. بنابراین، معماری این بناها قطعا در زمان خود بسیار مورد توجه بوده است. ساختار حرمرسرای قاجار اصول خود را داشته‌اند، مانند ایجاد دیوارهای بلند یا درختکاری در دورتادور اندرونی جهت حفاظت آن از انظار عمومی و بنای حرمرسا در نزدیکی دیوان‌خانه و محل کار پادشاه ساخته می‌شده است تا دسترسی پادشاه به آن آسان‌تر باشد. معماری حرمرسراها در دوره‌های مختلف ایران، فراتر از پیروی صرف از روندهای معماری زمانه خود، بازتابی از ساختارهای پیچیده اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بوده است. توجه ویژه پادشاهان به زنان و جایگاه سیاسی آن‌ها در حرمرسا، موجب شکل‌گیری فضاهایی با سلسله‌مراتب مشخص شده است که نه تنها نمادی از رفاه و قدرت بود، بلکه به عنوان ابزاری کارآمد برای نمایش روابط قدرت و کنترل اجتماعی در ساختار سلطنتی عمل می‌کرد.

۲. بحث و بررسی

۱-۲. مفهوم حرم و حرمرسا

حرم اصطلاحاً به معنی خانه و یا مکانی در خانه است که تنها متعلق به زنان می‌باشد، که غالباً در گذشته وجود آن در خانه میان طبقات بالای جامعه و اشراف و پادشاهان رایج بوده است. در لغت‌نامه دهخدا در توصیف این واژه آمده است: خانه زنان پادشاه و اعیان، اندرون، اندرونی، سرای، حرمخانه، مشکو، مشکوی، حرمرسا، فغانستان، شبستان، پرده‌سرا (دهخدا، ۱۳۷۷: ۸۸۶۷). همچنین، بعد از ذکر مثال‌هایی آورده‌اند: حریم، پناهگاه، خانه شخص و اطراف آن که از تعرض دیگران در پناه است (همان). بنابراین، به آن محلی از خانه اطلاق می‌شود که در پس خانه و پس از فضاهای عمومی قرار گرفته است. در کتب گوناگون نیز در توضیح حرمرسا به شرح زیر توضیحاتی آورده شده است:

حرم به معنی دقیق کلمه به منطقه و حریم مقدسی گفته می‌شد که زنان در آنجا منزل داشتند، یعنی آن بخشی از منزل که خانواده یعنی زن‌ها و بچه‌ها در آن سکونت می‌کردند و کاملاً به روی اجانب بسته بود. قبل از اسلام زنان وابسته به طبقات ممتاز محدودیت‌هایی داشتند، اما زنان وابسته به طبقات محروم در تمام ساعات در کوی و برزن به کار و فعالیت‌های معمولی خود مشغول بودند.... حرمرسا عبارت از ساختمانی بود شامل حیاط مشجر و گلکاری شده و ایوان و مهتابی و غیره که زنان در آن زندگی می‌کردند و غیر از مردان خانواده احدی در محوطه آن قدم نمی‌گذاشت، مگر کنیزان و اعیاناً خادمان که به عنوان خدمتکار در قسمت اندرونی زندگی می‌کردند. با این حال، گاهی فالگیران، ستاره‌شناسان، پزشکان که کمابیش دوره‌گرد بودند، مگر آن‌ها که دکان پزشکی یعنی عطاری داشتند و کسبه دوره‌گرد و نقالان به داخل حرمرسا خوانده می‌شدند. در این موارد، زنان نخست خود را در حجاب مخفی می‌کردند، سپس با آنان وارد گفت و گو می‌شدند. در دوران قرون وسطی قسمت اعظم عمر بانوان در محیط خانه، یعنی در حرم، سپری می‌شد (آزاد، ۱۳۵۷: ۳۷).

در کتاب "فروغ السلطنه تا انیس‌الدوله" در نقل قولی از یک مجله ترکی آورده شده است: "کلمه حرم که ایرانیان به کار می‌برند، لغت عربی است که رفته رفته از معنی اصلی خود دور شده و در ایران و ترکیه و دیگر ممالک

مشرق‌زمین به ساختمان و محلی گفته می‌شود که در آنجا زن‌های بسیاری زندگی می‌کرده‌اند و چون در دین اسلام دیدن روی زنان گناه محسوب می‌شود، برای احتراز از این گناه و از طرف دیگر، برای رفع حسادت که مردها همیشه دارا هستند، حرمسراها به وجود آمده است" (معتضد و تفضلی، ۱۳۷۷: ۳۶).

کلارا کولیور ریس، همسر یکی از مأموران عضو هیأت مذهبی و تبلیغی مسیحی ساکن جلفا اصفهان، در سفرنامه خود دربارهٔ منازل ایرانیان می‌نویسد: «در منزلی بزرگ، عمارت‌ها یا اتاق‌های خاص مردان و زنان کاملاً مجزا است و در بیشتر موارد در عرصه و حیاطی جداگانه قرار دارد... بخش خاص مردان یک منزل «بیرون» یا «مردانه» نام دارد و بخش ویژهٔ زنان «اندرون» یا «زنانه» خوانده می‌شود («زن» واژه‌ای فارسی است که کلمهٔ «زنانه» هندی از آن مشتق می‌شود، اما از این کلمه و «حرم» که به یک معنا و مفهوم است، به‌ندرت در ایران استفاده می‌شود)» (ریس، ۱۳۸۳: ۱۲۲-۱۲۳).

ساموئل گرین بنجامین، نخستین سفیر ایالت متحده آمریکا در ایران که در دوران ناصرالدین شاه در ایران حضور داشت، دربارهٔ منازل ایرانیان و حرمسرای آنان اینگونه می‌نویسد: «خانه‌های ایرانی عموماً طوری ساخته می‌شوند که از خارج نمی‌توان داخل را دید و کاملاً از انظار خارجیان پنهان است، هیچ پنجره‌ای به طرف خیابان یا کوچه ندارند که یک بیگانه بتواند از آن نظری به داخل خانه بیافکند. خانه‌ها مشتمل به چند حیاط با حوض‌های آب و باغ و باغچهٔ پر از گل و گیاه هستند. در قسمت اصلی ساختمان آقای خانه روزها اقامت داشته و به کار می‌پردازد و کارش که تمام شد، شب‌ها به اندرون می‌رود و اندرون قسمتی از خانه است که اختصاص به زنان دارد. عده‌ای خواهی از آن مراقبت می‌کنند. هیچ مردی جز آقای خانه اجازهٔ ورود به اندرون را ندارد. وقتی آقا در اندرون است، هیچ‌کس نمی‌تواند مزاحم او شود و به کسانی که سراغ او را می‌گیرند، کافی است گفته شود آقا در اندرون است. در واقع، اندرون یک پناهگاهی است که شخص از دست مزاحمان می‌تواند به آن جا روی آورد و چه خوب بود که در آمریکا هم چنین پناهگاهی وجود می‌داشت. اندرون در ایران به منزلهٔ باشگاه‌های اروپا و آمریکا است. در ایران تأسیس باشگاه، تئاتر و امثال آن که برای تفریحات شبانه به کار می‌روند، ممنوع است. شاید اگر زنان ایران بخواهند امکان داشته باشد که این مقررات و رسوم تغییر پیدا کند، ولی آن‌ها از وضع خود شکایتی ندارند و از آن راضی هستند؛ به همین جهت، مخالفتی با ادامهٔ آن نمی‌کنند» (بنجامین، ۱۳۶۳: ۸۲).

در مجموع می‌توان گفت مفهوم "حرم" و "حرمسرا" در خانه‌های سنتی ایرانی، به فضایی اختصاصی و محفوظ برای زنان اطلاق می‌شد که در اندرون خانه و دور از دید عمومی قرار داشت. این فضا، که غالباً در خانه‌های اعیان‌نشین و اشراف وجود داشت، از نظر معماری شامل حیاط‌های خصوصی، حوض، ایوان و فضاهای مجزا از بخش بیرونی یا مردانهٔ خانه بود. حرمسراها با تأکید بر حفظ حریم خصوصی و تفکیک جنسیتی، طراحی می‌شدند و غیر از مردان خانواده احدی در محوطهٔ آن قدم نمی‌گذاشت، البته کنیزان و خادمان که به عنوان خدمتکار در قسمت اندرونی زندگی می‌کردند، در این فضاها رفت و آمد داشتند. این الگوی فضایی، ریشه در فرهنگ، دین و ساختار اجتماعی زمان خود داشته است.

۲-۲. عوامل مؤثر بر پیدایش حرمسرا

در نگاهی کلی، در طول تاریخ جوامع و ملت‌ها، عوامل گوناگونی همواره موجب پیدایش نگرش‌های مختلف نسبت به زنان شده است. این نگرش‌ها خود تأثیر به‌سزایی در پیدایش حرمسراها داشته‌اند. در اینجا به اختصار به عمده‌ترین مسائلی که در اکثر متون تاریخی مربوط به جوامع مختلف به آن‌ها اشاره شده است، پرداخته می‌شود.

۲-۲-۱. فرهنگ

در یک جامعه وجود طبقات مختلف اقتصادی خود منجر به تنوع فرهنگی می‌شود و در نتیجه، هر قشر متناسب با لایه‌های درون‌شبکه‌ای خود، روابط و مناسبات خاص خود را خواهد داشت. بنابراین، می‌توان گفت از جمله مهم‌ترین مسائلی که در بروز این گونه پدیده‌های اجتماعی تأثیر به‌سزایی دارد، فرهنگ است. مجاورت بعضی جوامع و در نتیجه، تأثیرپذیری از یکدیگر موجب تکرار این پدیده در بعضی جوامع شده است.

از گذشته‌های دور در هر جامعه‌ای که علم و دانش و اخلاق و فضیلت بیشتر بود، زن نیز از آزادی‌هایی برخوردار می‌شد، و هر اندازه خرافات و نادانی حاکم بر جوامع می‌گشت، زن نیز در شدیدترین شرایط تمایلات جاهلانۀ مردان قرار می‌گرفت (آزاد، ۱۳۵۷: ۲۶). «آداب و رسوم و عقاید و عادات اقوام و ملل نماینده شیوۀ تفکر و ویژگی‌های ذهنی ایشان است و روحیۀ خاص هر ملت را از مطالعه در این امور می‌توان دریافت» (رایس، ۱۳۸۳: ۱۰). برای مثال، در جامعه چین نیز مرد چینی به بهانه‌های مختلف می‌توانست تجدید فراش کند و زن جدیدی را صاحب گردد و بهترین و جالب‌ترین بهانه نیز برای راندن زن، پرگویی و نازایی بود. از طرف دیگر، مرد چینی پس از مرگ همسر خود می‌توانست بار دیگر صاحب همسر و همسرانی شود. اما زن چینی بعد از مرگ شوهر ازدواج مجدد برایش ناپسند بود و حتی تا پایان سده نوزدهم زنان بیوه چینی برای ابراز وفاداری نسبت به شوی فوت شده، خودکشی می‌کردند (آزاد، ۱۳۵۷: ۲۶). در سایر متون تاریخی نیز می‌توان این پدیده را در جوامع دیگری از جمله مصر نیز مشاهده کرد، با این تفاوت که «محدودیت‌های زیادی که در میان سایر ملل دنیای قدیم در مورد زن مشاهده می‌شد، در مصر چهره نشان نمی‌دهد، آنچنان که در سلسله ملوک مصر فراعنه پنج تن از زن‌ها به مقام سلطنت رسیدند...» (اصفهانی، ۱۳۶۶: ۴۹).

البته نباید فراموش کرد که ارتباط کشورهای بابل و مصر و ایران با یکدیگر چه بسا از جهت آداب و عادات تأثیراتی بر هم داشته‌اند، چراکه در آن روزگاران در این سه کشور زنان نسبت به سایر کشورها و ملت‌ها از حقوق بیشتری برخوردار بوده‌اند و در بسیاری موارد در امور مملکتی و سیاست و سلطنت شرکت داشته‌اند، اما با تمام این احوال، در این ممالک چند زنی میان مردان رایج بود و به‌خصوص سلاطین و بزرگان و تمامی آن‌ها که از تنعم بیشتری برخوردار بودند، می‌توانستند زنان بیشتری را فراهم آورند (آزاد، ۱۳۵۷: ۲۶). با دنبال کردن این موضوع می‌توان وجود این پدیده را در جوامع دیگری چون یونان باستان، روم و... نیز مشاهده کرد. جوامعی که مهد تمدن آن دوران بوده، اما همچنان زن در میان آن‌ها چون کالا بود و تعدد همسر و یا ارتباط با چندین زن برای مردان رواج داشت. به طوری که «دختران و زنان برای همیشه مانند شیء مملوک مورد معامله واقع می‌شدند. زن و دختر در مقابل

شوهر و پدر حق مالکیت، معاشرت، رفت و آمد و حتی حق حیات نداشتند. پدر هر وقت صلاح می‌دانست، می‌توانست آن‌ها را بفروشد، قرض و کرایه دهد یا بکشد» (صدر، ۱۳۹۶: ۲۲-۲۳). به این ترتیب، مطالعات نشان می‌دهد «در ایران باستان نیز، خلقت زن و مرد را براساس عدالت و یکسان دانسته، اما در عمل و حتی در قوانین آن دوران زن و مرد دارای اختلاف‌های فاحشی بوده‌اند. زن در دوران جاهلیت، وضع بهتری از آنچه گذشت، نداشت. برخی از محققان عقیده دارند که اعراب برای نسوان ارزش و مقامی قایل نبودند و دختر برای خانواده‌ها موجب بدبختی و سرشکستگی بود... در هر صورت، وضع رقت باری که برای زن ذکر شد، تا چندین قرن دوام داشت، تا اینکه ظهور مسیح (ع) و افکار مذهبی پیروان او و پیدایش قانون‌گذاران و اصلاح‌طلبان و بعد ظهور پیامبر اسلام زن را از صورت شیء قابل تملک درآورد...» (رایس، ۱۳۸۳: ۱۲-۱۳).

۲-۲-۲. اقتصاد

از گذشته تا کنون همیشه وضع اقتصادی جامعه در توجه مردان به زن مؤثر بوده است. مردان ثروتمند به تشکیل حرمسراها روی می‌آوردند و زنان دلخواه خویش را در آنجا گرد می‌آوردند (آزاد، ۱۳۵۷: ۲۶). آنچنان‌که در چین باستان نیز تهی‌دستان بیش از یک زن نمی‌گرفتند، ولی مردم متوسط الحال می‌توانستند چند زن نگهداری کنند. غیر از زن اصلی، داشتن متعه نیز معمول بود و فرزند متعه یا زنان فرعی نیز مقام فرزندان اصلی را داشت (نفیسی، ۱۳۹۰: ۲۸۳).

نقش زنان اشراف و دربار عصر صفوی نسبت به زنان سایر اقشار در اقتصاد بارزتر است. این گروه از زنان قادرند مالکیت اموال، اماکن و اشیای خود را شخصاً عهده‌دار باشند و در بسیاری موارد به خواست اعتقادی خود و یا اهداف آشکار و نهان اقتصادی دیگر، دست به عمران و سازندگی در اقتصاد جامعه بزنند و یا به وقف اموال خود ابراز تمایل کنند، بنابراین برخی زنان حرم معمولاً ثروت فراوانی داشتند که وارث و بازمانده‌ای هم نبود که از این بهره‌مند شود، لذا به هدف کسب ثواب بیشتر دست به ساخت مدرسه و مسجد می‌زدند (احمدی گسمونی، ۱۳۹۵: ۷۰).

در سفرنامه‌های عصر صفوی در کنار ریخت و پاش‌ها و هزینه‌های فراوانی که برای زنان حرمسرا ذکر شده، به یک سری منابع درآمدی هم اشاره کرده‌اند که گروهی از زنان را از جهت اقتصادی متمول می‌ساخت، مواردی نظیر رشوه گرفتن، دریافت هدیه‌ها، دریافت درآمد املاک خاصه که معمولاً این موارد برای زنان خاص به‌خصوص ملکه مادر بوده است (همان، ۱۳۹۵: ۷۵).

با روی کار آمدن محمدعلی‌شاه و با توجه به بحران‌های اقتصادی و اجتماعی و روشنگری‌های روشنفکران در اعتراض به برپایی حرمسراها، دیگر وضع حرمسراهای دربار فتحعلی‌شاه و ناصرالدین شاه تکرار نشد. در واقع، به میمنت این فشارها بود که محمدعلی‌شاه دارای یک زن عقدی بود. احمدشاه وارث و پسر محمدعلی‌شاه نیز تنها سه بار آن هم برای داشتن ولیعهد ازدواج کرد و فاقد حرمسرای گسترده بود (حاجیان پور و دهقان، ۱۳۸۸: ۵۸).

به طور کلی، در کنار علاقه‌مندی شاهان قاجار به ایجاد حرمسرا که منجر به جمع آوری ۱۷ زن در دربار آقامحمدخان قاجار و نزدیک به هزار زن در دربار فتحعلی‌شاه (لسان‌الملک سپهر، ۱۳۲۹: ۳۲۸) و کمتر از ۵۰۰ زن در دربار ناصرالدین شاه گردید، قطب‌های کوچک و بزرگ قدرت نیز به رشد و توسعه حرمسراهای دربار قاجار یاری می‌رساندند. آنان با پیشکش کردن دخترانی از خاندان خویش به شاه وقت، سعی می‌کردند تا ضمن تثبیت موقعیت فعلی خویش به اهدافی چون احراز مناصب جدید و داشتن منبع اطلاعاتی در دربار (در قالب همسر شاه) دست یابند. چنانکه از همین طریق شاه را به وفاداری و حسن نیت خود نیز واقف می‌ساختند؛ الله‌یارخان، حاکم عصیانگر سبزوار، به منظور ابراز وفاداری خود به فتحعلی‌شاه، دختر خود را روانه دربار او می‌دارد (اعظام قدسی، ۱۳۴۲: ۵۵).

۲-۲-۳. سیاست

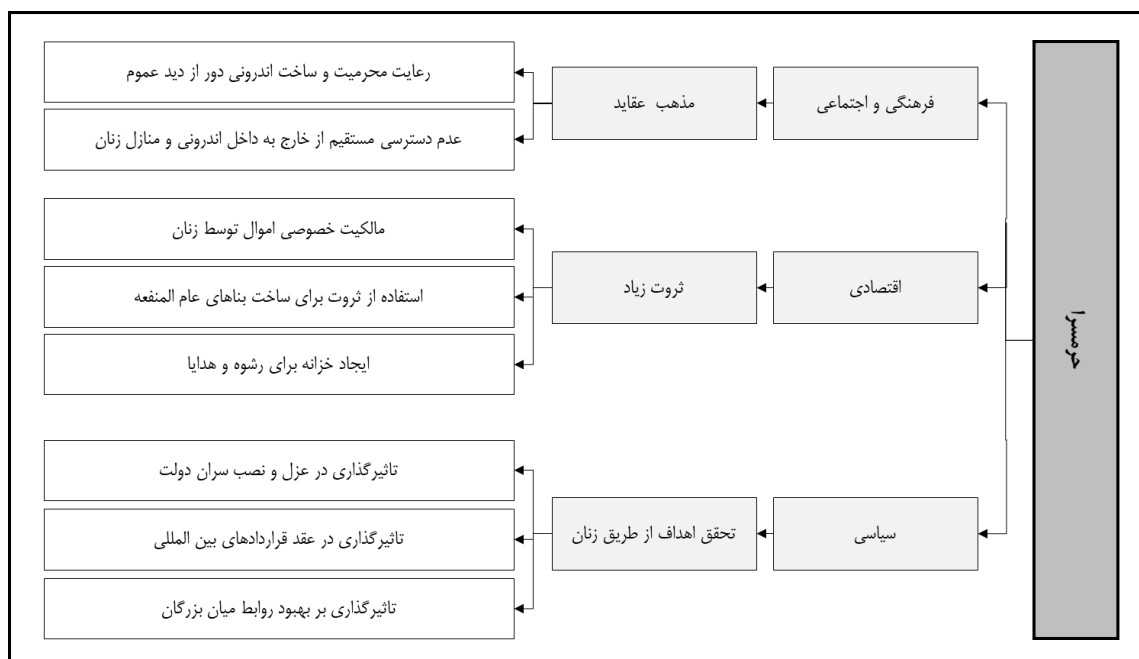
در دوره‌های مختلف تاریخ ایران بعد از اسلام زن‌ها هیچ گاه به صورت رسمی و مستقیم در امور سیاسی دخالت نداشتند، مگر در موارد استثنایی که زنان پادشاه یا حاکم بوده یا لیاقت و شهامت خاصی داشته‌اند. با این حال، یکی از مهم‌ترین عرصه‌های فعالیت زنان دربار صفوی و بعدها قاجار، عرصه سیاسی بود. بی‌شک حرمسرا یکی از عوامل تأثیرگذار در سیاست این دو دوره به شمار می‌رفت (خسروی و همکاران، ۱۴۰۰: ۸۵). بعد از استقرار دولت صفوی، نقش زنان در امور سیاسی دوره صفوی را در دو مورد می‌توان بررسی کرد: یکی تربیت ولیعهد در حرمسرا و دیگری مسئله جانشینی شاهان (همان، ۱۴۰۰: ۸۹).

در دوران استیلای عنصر ترک و مغول بر ایران، در موارد فراوانی به اهمیت و قدرت سیاسی زن برمی‌خوریم و همین خود سبب فراهم کردن زمینه‌ای موافق و مساعد در ایران برای زن در دوره‌های بعدی می‌شود. در این ادوار همچنین، ایرانیان تلاش زیادی برای حفظ تمدن و فرهنگ خود انجام دادند؛ با اینکه تا حدودی موفق بودند، اما باید پذیرفت که وضع زن در جامعه ایران به‌ویژه در سطوح بالای اجتماعی تحول یافت. این وضع با پایداری حکومت‌های ترک و مغول در طی چندین قرن در ایران و نیز حضور دائمی قبایل وابسته به نژادهای فوق در طی قرن‌های آینده، منجر به شکل‌گیری نوعی نظام فکری در جامعه گردید؛ که زنان نیز می‌توانند در سطوح بالای حکومتی صاحب نفوذ شوند، هرچند نه خود به دنبال بالا بردن ارزش اجتماعی خود برآمدند و نه مردان مایل به ورود این زنان در عرصه مردگرایی جامعه ایران بودند. زمانی که به عصر قاجار می‌رسیم، تازه درمی‌یابیم که با وجود جدا شدن جامعه ایران طی قرن‌ها از عصر ساسانی و قبل از آن، هنوز موضوع مورد علاقه مردان صاحب قدرت، ایجاد حرمسرای است که انواع زنان از نژادهای مختلف، زبان‌ها و ویژگی‌های فردی متفاوت را در خود متمرکز سازد (حاجیان پور و دهقان، ۱۳۸۸: ۵۴). در این دوره، زنان حرمسرا و درباری نقش خود را به طور مستقیم و در خلال اقدامات سیاسی، مانند مسئله جانشینی شاهان، سیاست نزدیکی به امرای قدرتمند، عقد قراردادهای و همچنین، تحت نفوذ آوردن حکام متمرّد به خوبی ایفا کردند (همان، ۱۳۸۸: ۵۵).

علاوه بر اینکه ازدواج‌های سیاسی یکی از راه‌های تراکم زنان در حرمسرا بود؛ دختران خاندان سلطنتی نیز با اهداف سیاسی - برای جلب رضایت و وفاداری حاکمان و مردان سیاسی و رؤسای قبایل - در معرض چنین

ازدواج‌هایی قرار داشتند. ازدواج در میان طبقات بالای کشور یک امر مصلحتی بود، غالباً مردان مجبور می‌شدند، با زنانی ازدواج کنند که هرگز آن‌ها را ندیده بودند و علاقه‌ای هم به زندگی با آن‌ها نمی‌توانستند داشته باشند. این مقامات در صورت داشتن زن و فرزند بایستی همسر قبلی خود را طلاق داده و به نواحی دوردست تبعید می‌کردند و اجازه داشتن همسری به جز دختران خاندان سلطنتی نداشتند (بروگش، ۱۳۶۷: ۲۰۲).

تعدد زوجات در تمدن‌های گذشته تابع مسایل گوناگونی چون خوش‌گذرانی، وضعیت مناسب اقتصادی و گاه در دربار شاهان مسایل سیاسی نیز بوده است. پادشاهان گاه به جهت کاهش خصومت و یا افزایش وفاداری اقدام به ازدواج با دخترانی از ایل و تبارهای گوناگون می‌کردند. کلنل کاساکوفسکی در این باره می‌نویسد: «نگهداری حرمسرای بزرگ و پرخرج، از سیاست‌های ناصرالدین‌شاه به شمار می‌رفت؛ زیرا با داشتن نمایندگان از تمام طوایف و طبقات کشور به وسیله این زنان اطلاعاتی از سراسر کشور کسب می‌کرد. این امر مورد توجه سیاحان اروپایی قرار گرفته است: «اول؛ با دور دست‌ترین و سخت‌ترین راه‌ترین گوشه و کنار کشور ارتباط خود را حفظ می‌نمود. دوم؛ در بسیاری از مردم ایجاد علاقه می‌نمود و آن‌ها را به خود جلب می‌کرد و می‌فهماند که از هیچ یک از اتباع خود کناره‌گیری نمی‌کند. زن شاه شدن هم افتخار بزرگی است که هر کس را بدان دسترسی نیست. سوم؛ به وسیله زنان خود از کلیه آن چه در سراسر کشور صورت می‌گرفت، اطلاع می‌یافت. چهارم؛ مکرر اتفاق می‌افتاد که به وسیله زنان خود با خویشاوندان متنفذ و نافرمان آن‌ها به گفتگو می‌پرداخت، گاهی آن‌ها را با مقاصد سیاسی به عنوان دیدار قوم و قبیله به مأموریت می‌فرستاد یا خویشاوندان آن‌ها را به بهانه عیادت از فلان زن که بیمار شده یا دلش تنگ شده است، احضار می‌نمود. پنجم؛ اینکه بعضی از زنان اساساً حکم گروگان را داشتند» (کاساکوفسکی، ۱۳۴۴: ۱۶۱-۱۶۲) نمودار ۲.

نمودار ۲: عوامل مؤثر در پیدایش حرمسراها (نگارندگان)

۲-۳. پیشینه حرمرسا در پادشاهی‌های ایران

حرمرسا در ادوار مختلف تاریخ ایران پیش از اسلام، با توجه به مسایل اقتصادی بیشتر در دربار پادشاهان و منازل اشراف وجود داشته است و زنان این اقشار بوده‌اند که تمام عمر خود را در حرمرسا می‌گذراندند، در حالی که زنان اقشار پایین غالباً برای امرار معاش همراه مردان خود بوده‌اند. پس از اسلام نیز از آنجایی که متعه یا صیغه در جوامع شیعی رونق یافت، گفته‌های قرآن دستاویزی برای مشروعیت دادن به تعدد زنان در دربار برخی از شاهان قرار گرفت. «... در اواسط دوره تمدن اسلام، مردمان متمکن و با جاه و جلال هم زنان متعدد می‌گرفتند و هم کنیزان متعدد سیاه و سفید نگاه می‌داشتند. اما زن نخستین غالباً بانوی حرم محسوب می‌گشت...» (زیدان، ۱۳۷۲: ۹۴۴). جدول ۱.

جدول ۱: پیشینه حرمرسا در تاریخ پادشاهی ایران پیش از دوره قاجار (نگارندگان)

دوره	پادشاهی	حرمرسا	منبع
قبل از اسلام	هخامنشیان	در سمت غرب آخرین ساختمان خزانه، که با کوچه‌ای از آن جدا می‌شود، اندرون خشایارشا بود که برای شهربانوی فرمانروایی اش امتریس ساخته شده بود. این ساختمان یک ردیفی از شش دستگاه خانه برای بانوان شاه بود که گرد آن را اتاق‌های نگهداری خواجه سرایان مراقب فراگرفته بود. در هر دستگاهی یک تالار کوچک بود که فقط با چهار ستون نگاه داشته می‌شد و یک خوابگاه، به اندازه‌ای کوچک که حتی با یک سرنشین هوای آن بایستی نفس گیر می‌شد.	(اومستد، ۱۳۴۰: ۳۸۷)
		پس از یک رشته اتاق‌های کوچک به حیاط خلوت می‌رسیم... شمال این حیاط اندرون است. دو تا از اتاق‌های دراز دو تالار عمده را از هم جدا می‌کرد. درآیگاه تالار کوچک از شمال بود و در هر دو سر آن رختکن بود و تالار بزرگتر، در گوشه شمال غربی و درآیگاه آن به جنوب بود. پس از گذشتن از دالان‌های کوچک گوناگون، سه درآیگاه می‌بینیم که پایین به حیاط خلوت می‌رود... در جنوب حیاط خلوت، آن سوی گاوهای بالدار، نگهداران و شیرشاهین‌ها دو اتاق دراز به هم چسبیده موازی است که با آجرهایی که با رنگ اخراپی قرمز پوشیده شده، فرش شده؛ چنان دیوارهای ستبری دارد... در جنوب آن‌ها اتاق آسودنگاه شاه است.	(اومستد، ۱۳۴۰: ۲۸۷)
	اشکانیان	ساختمان‌های حرمرسا در نزد اشکانیان نیز بدین گونه بوده است که ملکه همیشه جدا از زنان دیگر و هر کدام از زن‌ها در قصر جداگانه زندگی می‌کردند. این قصرها را بر بلندی می‌ساختند و با پلکان وارد آن می‌شدند.	(آزاد، ۱۳۵۷: ۸۸)
	ساسانیان	در عهد ساسانیان نیز بنا به اعتقاد آمین مارسلون، ایرانیان به مسایل عشقی علاقه بسیار نشان می‌دادند و هر یک از آن‌ها بر حسب ثروت و دارایی خود تعدادی زن اختیار و برای آن‌ها وسایل زندگی متوسط آماده می‌کردند.	(نفیسی، ۱۳۹۰: ۶۲۳)
بعد از	غزنویان	حرمرسای شاهان و شاهزادگان غزنوی، پر از زنان گوناگون عقدی و غیر عقدی، نجیب‌زاده و کدبانو بود. این حرمرسا خود دستگاهی مستقل و مفصل داشته که کارگران مختلف در آن به خدمت مشغول بودند و قسمتی از عایدات خزانه را به خود اختصاص می‌داده است.	(بیانی، ۱۳۵۲: ۲۲۴)
		در مقابل قسمت حقیقی حرمرسا حیاط نسبتاً وسیعی قرار دارد که از در حیاط حرمرسا یا دروازه پادشاه بدان وارد می‌شوند... بقیه قسمت‌های حرمرسا را البته ندیدم، اما شنیدم که می‌	

اسلام	صفویان		گفتند در پس این بنا انواع و اقسام تأسیسات با کوشک‌های گوناگون، گردشگاه‌ها، کلاه‌فرنگی ها، خانه‌های مسکونی که ردیف هم ساخته شده، وجود دارد و از آن میان بناهایی که متعلق به ملکه و سایر زنان سوگلی شاه است، از نظر معماری نیز اهمیت دارد.	(کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۶)
افشاریان	نادرشاه	در زندگانی نادرشاه نیز زنان متعددی وجود داشته است، اما از آنجا که افراد بنیانگذار هر سلسله‌ای مواجه با گرفتاری‌های بسیار هستند، نادر نیز فرصت آن چنان نداشت تا حرمسرای وسیع برای خود داشته باشد و برای خود به عیش و عشرت بنشینند... اما با این حال، در کتاب دولت نادرشاه آمده است: هنگامی که برای سرکوبی قیام‌های سیستان و جنوب روانه راه بود، حرمسرا و خزانه خود را به کلات فرستاد.	(آزاد، ۱۳۵۷: ۳۰۴)	
		در باره ساختمان‌سازی دوران زندیه نیز آورده‌اند: ساختمان‌ها از اتاق‌های متعدد، با بنایی ساده تشکیل می‌شد. در وسط ساختمان، اتاق پذیرایی قرار داشت که مهمان‌خانه و سلامیک و یا دیوان‌خانه نامیده می‌شد. مهمان‌خانه به اندرون باز می‌شد که درخت‌کاری منظم، حوض و فواره داشت. هرکس استطاعتش را داشت، اتاق‌هایی را به بانوان منزل اختصاص می‌داد. به این اتاق‌ها فقط مرد صاحب‌خانه می‌توانست رفت و آمد داشته باشد.	(رجبی، ۱۳۸۹: ۱۷۰)	

۲-۳-۱. تاریخچه و معماری حرمسرا در دوره قاجار

با توجه به متأخر بودن سلسله قاجاریه و در دسترس بودن اطلاعات گسترده تاریخی و همچنین، با در نظر گرفتن شهره بودن پدیده حرمسرا و اندرونی در زمان پادشاهان قاجار از جمله فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه و همچنین سفرهای متعدد جهانگردان و سفرا در این دوران به ایران، در این پژوهش به طور کلی به مطالعه حرمسرا در دوران پادشاهی فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه، پرداخته شد. به دلیل در دسترس نبودن اطلاعاتی درباره حرمسرای محمدشاه، مظفرالدین‌شاه، محمدعلی‌شاه و احمدشاه، تلاش بر این بوده است تا اشاره‌ای کوتاه نیز به اندک اطلاعات به دست آمده درباره ایشان نیز شود.

از مهم‌ترین و عمده‌ترین دلایل پیدایش حرمسرا در دوران قاجار مسئله کثرت زنان آنان می‌باشد. در کتاب تاریخ عضدی آورده‌اند: «گرایش به گردآوری زنان در دربار، در زمان آقا محمدخان-اولین شاه این سلسله با وجود این که وی مقطوع النسل بود- شروع شد؛ او از یکسو مکرر از جانب نزدیک‌ترین کسان و سرسخت‌ترین دشمنانش با تحقیر مواجه می‌گشت و از سوی دیگر، سعی می‌کرد تا طبق یکی از نموده‌ای برجسته هر حاکم ایرانی، صاحب حرمسرای وسیعی باشد» (عضدالدوله، ۱۳۶۲: ۷۸) تصویر ۱.

تصویر ۱: حرم‌خانه: محمد مهدی امامی. ایران (اصفهان). اوایل سده بیستم. موزه هنرهای آسیای شرقی فرنتس هوپ (بلانکلی و اوان سانتو، ۱۳۹۴).

مؤلف ناسخ التواریخ در باب کثرت زنان فتحعلی‌شاه می‌گوید: «اما تعداد زوجات شاهنشاه ایران فتحعلی‌شاه، عجب نباشد اگر کس شماره کند، با هزار راست آید» (لسان‌الملک، ۱۳۷۷: ۵۵۱). در وصف کثرت زنان ناصرالدین‌شاه قاجار، تاج السلطنه دختر وی آورده است: «تقریباً اعلی‌حضرت پدر تاجدار من هشتاد زن و کنیز داشت، هر کدام ده الی بیست کلفت و مستخدم داشته، عده زن‌های حرمسرا به پانصد نفر بلکه ششصد می‌رسید و همه روزه هم یا خانم‌ها یا کلفت‌ها و خدمه‌ها از اقوام و عشایر خود جماعتی را می‌پذیرفتند و هر روز بالاستمرار در حرمسرای تقریباً هشتصد نهصد نفر زن موجود بود» (تاج‌السلطنه، ۱۳۶۱: ۱۴).

ژنرال کاساکوفسکی نیز درباره زنان ناصرالدین‌شاه این‌گونه می‌نویسد: «در زمان ناصرالدین‌شاه او فقط چهار زن عقدی داشت، اما زنان صیغه‌اش صد و شش نفر بودند که مجموعاً با خدمتکاران به هزار و دویست نفر بالغ می‌گردیدند. ولی چون همه این زنان تقریباً همیشه مهمان داشتند، جمعیت اندرون هیچ وقت از ۱۶۰۰ نفر کمتر نمی‌شد» (کاساکوفسکی، ۱۳۴۴: ۱۷۲).

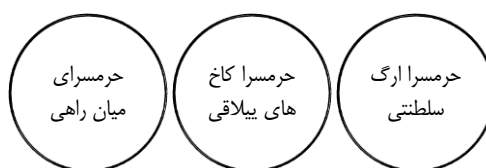
با وجود اینکه در متون مختلف اعداد و ارقام گوناگونی درباره زنان شاهان قاجار نوشته شده است و نمی‌توان عدد مشخصی را از آنان استخراج کرد، با این حال، آنچه از این توصیفات مشخص و غیر قابل انکار است، تعداد زیاد این زنان در حرمسرا می‌باشد.

۲-۴. انواع حرمسرا براساس عملکرد

با مطالعه متون تاریخی و سفرنامه‌ها می‌توان دریافت که پادشاهان قاجار علاوه بر حرمسرای که در ارگ سلطنتی و محل اقامت دائم خویش داشته‌اند، برای همراهی زنان خود در سفرهای ییلاقی، حرمسراهایی را نیز در کاخ‌های ییلاقی خود در نظر گرفته بودند. علاوه بر کاخ‌های ارگ سلطنتی، در اطراف تهران نیز کاخ‌های ییلاقی به دلیل شرایط آب و هوایی زمانه و همچنین علایق پادشاهان به سفر، ساخته شده است. دکتر فووریه طیب دربار ناصرالدین‌شاه در این باره می‌نویسد: «باید گفت که ناصرالدین‌شاه طبیعت ایللیاتی را از دست نداده و صحراگرد حقیقی است؛ چه غیر از سفر ییلاقی تابستان در پاییز حتی زمستان هم گاهی هشت روز هشت روز ایام را به شکار در دوشان‌تپه و سواحل جاجرود می‌گذراند و اگر این هم نباشد، غالب اوقات را با چند پیشخدمت به شاهزاده عبدالعظیم یا به قصرهای نزدیک پایتخت می‌رود، چنان که از هفتم ربیع الثانی ۱۳۰۷ تا دوازدهم در دوشان‌تپه و از سیزدهم تا بیست و پنجم در جاجرود که اولی در دو فرسخی و دومی در پنج فرسخی مشرق پایتخت واقعند، به شکار مشغول بودیم» (فووریه، ۱۳۸۵: ۱۵۳). با توجه به متون تاریخی از آنجایی که هر یک از شاهان بدون زنان حرمسرای خود به سفرهای تفریحی و این کاخ‌ها نمی‌رفتند، بنابراین در هر یک از آن‌ها می‌توان وجود اندرون را تأیید کرد» (همان).

به دلیل مسافت‌های طولانی‌ای که تا مقاصد طی می‌شد، در ساعات استراحت که به دستور شاه چادرها برپا می‌شدند، چادرهای مخصوص زنان حرم نیز برپا می‌شده است. در برخی از سفرنامه‌ها به حضور این چادرها اشاره شده است. «من حقیقتاً نمی‌دانم این یک صد و اندی زن را که در بیست چادر مقیم‌اند و تا روز حرکت از آن‌ها بیرون نمی‌آیند، چگونه نگهداری می‌کنند و به ایشان چه می‌گذرد، واقعا برای این که با این وضع بسازند، بایستی مدت‌ها مشق این کار فوق‌العاده را کرده باشند» (فوریه، ۱۳۸۵: ۱۹۶).

با توجه به متون بررسی شده در ارتباط با دربار پادشاهان نکته‌ای که جلب توجه می‌نماید، وجود سلسله‌مراتب وجودی در میان اشخاص در حرمسرا است که خود موجب شکل‌گیری انواع منازل در این مکان‌ها می‌شده است. در دربار شاهان قاجار، زنان درجات و شئون متفاوتی داشتند. برحسب این شئون، خانه آن‌ها نیز با هم متفاوت بود. برای مثال، در توصیف عمارات بعضی از زنان محبوب شاهان آورده‌اند: «خانم‌های اندرون به چند طبقه منقسم‌اند: طبقه اول زنانی که شاهزاده‌خانم‌اند و پسرانشان می‌توانند به سلطنت برسند، طبقه دیگر زنان سوگلی که بعضی از ایشان به ملاحظاتی بر شاهزاده‌خانم‌ها برتری یافته‌اند. زنان طبقه اول هر یک عمارتی مخصوص به خود دارند، در صورتی که زنان طبقه دیگر اکثر با هم در یک جا منزل می‌کنند یا این که هر یک به عنوانی به خدمت یکی از زنان سوگلی منتسبند» (فوریه، ۱۳۸۵: ۱۱۸) نمودار ۳.

نمودار ۳: انواع حرمسرا (نگارندگان)

۲-۴-۱. حرمسرای ارگ سلطنتی

اولیویه، سیاستمدار و سیاح فرانسوی، پس از بازدید از تهران در سال ۱۲۱۱ ه.ق در سفرنامه خود در وصف ارگ سلطنتی چنین می‌نویسد: «ارگ و عمارت شاهی کمال وسعت و نیکویی عمارت و زینت باغ و فراوانی آب را دارد. این ارگ در طرف شمالی شهر واقع شده و به قدر ربع شهر بزرگی دارد و مانند خود شهر مربع الشكل با دیوارهای بلند و عریض، با خندقی پهن و عمیق، مصون و محفوظ است. تمامی این حصار از گل ساخته شده بود. حصار شهر که گفتیم، مربع است و به مقدار دو میل بیشتر دور دارد، اما به قدر نصف داخل آن مسکون نیست. گشادگی‌های زیاد و جاهای خالی در آن فراوان است. باغ‌های وسیع مشحون به اشجار مثمره در آن بسیار است و در وسط هر ضلعی از حصار، دروازه‌ای ساخته‌اند که به هنگام ضرورت و محاصره، به وسیله برج‌های گرد و مدور که به قدر سیصد قدم بیشتر است و دو سه عراده توپ در آن‌ها توان جای داد، شهر و دروازه‌ها محفوظ می‌مانند» (اولیویه، ۱۳۷۹: ۶۸).

«به طور کلی عمارت قدیم حرمسرا که در داخل ارگ قرار داشت، شامل بناهای متعددی بود که به تدریج از زمان کریم‌خان زند و سپس آقامحمدخان قاجار و فتحعلی‌شاه بنای آن‌ها آغاز گردید و در دوران‌های بعد یعنی زمان محمدشاه ابنیه دیگری به آن افزوده شد. از آن جا که این سلسله‌ساختمان‌ها رو به فتور و سستی می‌رفت، همه ساله ناچار بودند که مخارج سنگینی برای تعمیرات آن به کار برند، به‌ویژه که عبور دو رشته قنات از زیر این مجموعه ابنیه همواره بنیاد آن را رو به سستی می‌برد. در سال ۱۳۰۰ ه. ق بر آن شدند که ابنیه کهن جز تالار طنبی را که در سال ۱۲۱۹ ه. ق به دستور فتحعلی‌شاه ساخته شده بود، ویران سازند و به جای آن بنای جدیدی به نام فرح‌آباد برپا کنند. امین‌السلطان مأمور ایجاد این بنا شد و در مدت هفت ماه بنای جدید ساخته و پرداخته شد. معمار این بنا حاج ابوالحسن معمارباشی بود. مجموعه فضای بنای اندرون چهل و پنج هزار ذرع مربع بود که بیست هزار ذرع آن زیر بنا و بیست و پنج هزار ذرع آن محوطه بنا بود» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۰، نمره سوم و شصت و پنجم).

در زمان ناصرالدین‌شاه این عمارت تخریب و گسترش یافته است. تاج‌السلطنه دختر ناصرالدین‌شاه در خاطرات خود این عمارت را این‌گونه توصیف می‌کند، «این سرای واقع شده بود در میان شهر که با یک حدودی محدود و او را ارگ می‌نامیدند. حیاط خیلی بزرگ و وسیعی و به فرم صدسال پیش ساخته شده بود. این عمارت مذکور، تمام اطراف او، شرق و غرب، جنوب و شمال ساخته شده بود، از اتاق‌های متصل به هم. تمام دور این حیاط دو مرتبه بود. در وسط این حیاط عمارتی بود سه مرتبه که از حیاط مفروض شده بود با یک نرده آهنین آبی رنگ. در حقیقت یک کلاه‌فرنگی قشنگی بود و به انواع اقسام زینت داده شده به مد امروزه. این عمارت را خوابگاه می‌نامیدند و مخصوص پدرم بود» (تاج‌السلطنه، ۱۳۶۱: ۱۳). اعتمادالسلطنه نیز پس از بازسازی اندرونی آن را چنین توصیف می‌دارد که حیاط بزرگی جای حیاط‌های ریز و درشت را با صد و بیست ذرع طول و صد ذرع عرض گرفت. مساحت عرصه بیست و پنج هزار ذرع مربع، و مساحت اعیان بیست هزار ذرع مربع است. دورتا دور این حیاط را تالارهای سه دری بزرگ فراگرفته بودند که پنجره‌های اُرسی داشتند. پنج تالار در طول و چهار تالار در عرض حیاط قرار می‌گرفت. در این مجموعه هشت رختشوی‌خانه، نه حمام، و پانزده حیاط خلوت مسکون وجود داشت و تعداد اتاق‌های آن به پانصد باب می‌رسید (محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۰، نمره سوم).

دکتر فووریه در خاطرات خود از این عمارت بدین شرح یاد می‌کند: «در وسط این حیاط بزرگ که باغچه‌هایی مربع شکل دارد و درخت چنارهای بلند و پربرگ در آن‌ها کاشته شده، عمارت دو طبقه‌ای است به نام خوابگاه که شاه معمولاً تنها در آنجا استراحت می‌کند. عمارت خوابگاه که مربع‌شکل است، بر روی زیرزمین کم‌ارتفاعی ساخته شده و دورادور آن غلام‌گردشی است با ستون‌های عدیده و به توسط پلکانی به مرتبه اول راه دارد و در جلوی آن سردری است که به شکل طاق بر روی آن قرار گرفته و در وسط این سردر یک پلکان مرمری است با پانزده پله. عمارت خوابگاه از بالا منتهی می‌شود به بام مسطحی که در دور آن نرده کم ضخامتی کشیده و در روی آن گلدان‌هایی پر از گل گذاشته‌اند و همین کیفیت نمایش و جلوه عمارت را بیشتر کرده. چهار طرف عمارت با حجاری و سرستون‌های گچی و نقوش گچبری تزیین شده و بر سردر پنجره‌های بیضوی شکل آن از گل و بوته گچبری‌های بسیار زیبا ساخته‌اند و این ترتیب در تمام طبقات عمارت رعایت شده است» (فووریه، ۱۳۸۵: ۱۱۷).

دوست‌علی خان معیرالممالک از نوادگان ناصرالدین‌شاه نیز از خوابگاه شاه این‌طور یاد می‌کند: «خوابگاه شاه چندان بزرگ نبود و چهار اتاق اطرافش بود که از هر یک دری به آن باز می‌شد. یکی به رامشگران، دیگری به پاسداران و سومی به خواجه سرایان کشیک تعلق داشت. اتاق چهارم که استاد بهرام نقاش بر سقف و دیوارهای آن، مجالس عیش و سرور نقش کرده و به راستی نیک از عهده برآمده بود، جز خوابگاه به شمار می‌رفت» (معتضد و تفضلی، ۱۳۷۷: ۴۹).

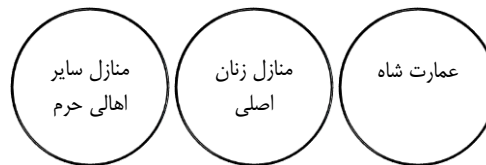
با توجه به آنچه پیش‌تر ذکر شد، سلسله‌مراتب وجودی اشخاص بر وجود انواع منازل و نحوه سکونت در حرمسرا تأثیر به‌سزایی داشته است. درباره این مسأله در زمان فتح‌علی‌شاه آورده‌اند که: «آغاباجی دختر ابراهیم‌خان، خیلی با اوضاع و تجمل به خانه حضرت خاقان (فتح‌علی‌شاه) آمد، لکن از شدت تکبر که مبدا در نزد او سر موئی خلاف ادب از کسی واقع شود، غالباً در قصر احدائی خود در امام‌زاده قاسم می‌نشست. بعد قم را به او دادند» (عضدالدوله، ۱۳۶۲: ۱۴) و یا «اوضاع و اسباب تجمل تاج‌الدوله همه جهت از حرم‌خانه خارج بود و دستگاهی جداگانه داشت از فراشخانه و اصطبل و صندوق‌خانه و غیره... از دستگاه تاج‌الدوله و شرح التفات حضرت خاقانی به او نمی‌توان به تفصیل نگارش داد. از نوروز سلطانی تا سیزدهم عید خاقان جنت‌مکان با تمام اهل حرم‌خانه و تمام خانواده شاهزادگانی که در طهران بودند و شاهزاده‌خانم‌هایی که شوهر کرده و در دارالخلافه حاضر بودند، مهمان تاج‌الدوله می‌شدند. در این سیزده روز در خدمت حضرت خاقانی تماماً به عیش و استماع ساز و نوا و بازی مشغول بودند. تاج‌الدوله مرحومه به همگی آن‌ها عیدی و تعارف می‌داد و مهربانی می‌نمود. اطاق‌ها و میهمان‌داران متعدد برای هر یک به فراخور آن‌ها موجود بود... پس از افزایش اعتبار تاج‌الدوله در نزد فتح‌علی‌شاه، وی امر به ساخت بنایی مجزا داد: یک دست عمارت تام‌الاجرا از اندرونی و بیرونی و حمام مشتمل بر تالارهای آیینی متعدد مانند موقع تمکن و نشیمن خود خاقان مغفور که مشهور به عمارت چشمه بود، برای تاج‌الدوله ساختند. هیچ یک از اهل حرم‌خانه در آن عمارت نبودند...» (همان: ۱۵) و «طوطی شاه به قدری مورد توجه بود که می‌توانست در خارج حرم زندگی کند و معماری دربار کاخی مجلل در باغی مصفا در شهر ری برای او ساخت. افسوس که عمرش کوتاه بود و به زودی در همان باغ به خاک سپرده شد. باغ مذکور هم امروز باغ طوطی خوانده می‌شود» (سمانی، ۱۳۷۶: ۵۳).

در کتاب حیات یحیی درباره ناصرالدین‌شاه این‌گونه نوشته شده است: «... برای خود حرمسرای ترتیب داده بود که برای شرح دادن آن کتاب مخصوص لازم است. چند صد زن در آنجا جمع نموده، به دست خواجه سرایان سپرده، هر یک از آن خانم‌های بزرگ و کوچک برحسب شأن و مرتبه‌ای که دارند، دارای تبعه و لحقه بسیارند. زنان و دختران و خواجگان و وزیر و دبیر اغلب در خارج حرم دارای خانه و زندگانی و تجملات مخصوص برای آتیه خود هستند...» (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲: ۴۵).

در زمان ناصرالدین‌شاه نیز از بناهای متعددی نام برده شده است، از جمله شمس‌العماره که «بلندترین این عمارات به شمار می‌آید و در آن قسمت بالا دو برج مربع دارد و سه طبقه است و در روی هر یک از این برج‌ها غرفه‌ای است و در میان آن‌ها چیزی شبیه به ناقوس مجزا ساخته‌اند که ساعتی بر آن نصب است. اطاق‌های شمس

العماره مخصوص اهل حرم است و ایشان از اندرون از دالان‌هایی که هیچ کس نباید در آن‌ها باشد، در میان دیوارهای بلند به اینجا می‌آیند و در پشت پنجره‌های محفوظ می‌نشینند و از بالای آن باغ گلستان را از طرفی و خیابان پر جمعیت ناصریه را از طرفی دیگر دیده‌بانی می‌کنند. یک در بازار نیز در مقابل آن باز می‌شود و از بالای آن حتی می‌توان اطراف طهران را هم تماشا کرد» (فوریه، ۱۳۸۵: ۱۱۴). بنجامین نیز از ساختمان جدیدی نام می‌برد که «به نام شمس‌العماره نامیده می‌شود و جزء اندرون سلطنتی است؛ به نوع خود بسیار زیبا بوده و آثار هنرمندان ایران در آن‌ها زیاد به چشم می‌خورد» (بنجامین، ۱۳۶۳: ۶۳).

درباره سایر منازل زنان ناصرالدین‌شاه نیز تاج‌السلطنه در خاطرات خود می‌نویسد: «از میان تمام این خانم‌ها، فقط هفت الی هشت نفر بودند که اولاد داشته و مابقی بدون اولاد بودند. کنیزهای سلطنتی در تحت اختیار یک نفر رئیس در یک حیاط جداگانه منزل می‌نمودند. این کنیزها تمام ترکمن و کرد بودند که در واقعه ترکمان اسیر آورده بودند» (تاج‌السلطنه، ۱۳۶۱: ۱۵) نمودار ۴.

نمودار ۴: دسته‌بندی انواع استقرار در حرمرسرای ارگ سلطنتی (نگارندگان)

۲-۴-۲. حرمرسرای کاخ‌های ییلاقی

پادشاهان قاجار خارج از تهران نیز کاخ‌های ییلاقی ساخته بودند. نکته‌ای که درباره این کاخ‌های ییلاقی باید گفت، اختلاف زیادی است که میان آن‌ها وجود دارد. «هر ویلا و کاخ ییلاقی به سبک خاصی ساخته شده است و هیچ شباهتی با یکدیگر ندارند. در ساختمان این کاخ‌های ییلاقی از سبک خاصی تقلید نشده و رعایت شرایط آب و هوا و محیط نگردیده، بلکه معماران یا صاحبان آن‌ها فقط سلیقه خود را در نقشه و طرح ویلاها و کاخ‌ها به کار برده‌اند؛ ولی رسوم و آداب ایرانی‌ها در آن‌ها مورد توجه قرار گرفته است؛ بدین معنی که همگی دارای قسمت‌های جداگانه برای مردان و زنان هستند. به عبارت دیگر، دارای اندرونی و بیرونی با حیاط‌های جداگانه می‌باشند» (بنجامین، ۱۳۶۳: ۹۰-۹۱) نمودار ۵.

نمودار ۵: دسته‌بندی انواع استقرار در حرمرسرای کاخ‌های ییلاقی (نگارندگان)

۲-۴-۲-۱. حرمرسرای ییلاقی فتحعلی‌شاه

دکتر فووریه درباره قصر قاجار چنین نوشته است: «عمارتی است مربع شکل که در هر گوشه آن برجی ساخته شده و مدخل آن به طرف باغ و حیاط داخلی است و از بالاخانه چند طبقه آن منظره زیبایی از طهران نمودار است. عمارت آن که به سبک ایرانی زینت شده، اختصاصی عمده‌ای ندارد و شاه هم دیگر برای اقامت به آنجا نمی‌رود» (فووریه، ۱۳۸۵: ۱۸۷). بنجامین نیز توصیفاتی درباره قصر قاجار نوشته است: «فتحعلی شاه باغ و کاخ نگارستان را در شمال تهران و بیرون دروازه آن ساخت و بعد یک قصر تابستانی به نام قصر قاجار در بالای تپه‌ای واقع در شمال بنا کرد و باغ بزرگی در اطراف آن قصر و اطراف تپه احداث کرد و استخرهای وسیعی در آن ساخت که هوا را خنک می‌کرد. بعد دومین پادشاه سلسله قاجار قصر دیگری در شمال تهران برای خود ساخت که در شمال سفارت آمریکا و جنوب سفارت انگلیس قرار دارد» (بنجامین، ۱۳۶۳: ۸۸). «...شاه کنونی ایران که به مانند اسلاف خود علاقه زیادی به شکار دارد، همیشه قبل از شکار به این قصر می‌رود و پس از استراحت کوتاهی، عازم شکار می‌شود» (همان: ۸۵).

وی در توصیف کاخ نگارستان نوشته است: «ابتدا باید از خیابانی عبور کرد که پنج خیابان فرعی در موازات آن واقع شده است و همه دارای نهري هستند که اتصالات آب در آن‌ها جاری است. در انتهای این خیابان عمارت مفصلی است به شکل صلیب یونانی... در میان بازوهای صلیب دو اطاق با ایوانی دیده می‌شود که برای استراحت شاه اختصاص دارد... در عقب این بنا باغ‌های اندرون واقع شده‌اند و پرده بزرگی آن‌ها را از بیرونی جدا می‌سازد تا بانوان حرم در موقع گردش از انظار محفوظ باشند. کاخی که مخصوص عیش و زندگانی پنهانی شاه است، در این محوطه دوم قرار دارد. شکل آن مربع مستطیل است و در دیوارهای خارجی آن هیچ‌گونه پنجره یا روزنه‌ای دیده نمی‌شود. تمام اتاق‌ها از حیاط روشنایی می‌گیرند. برای دخول به این کاخ باید از در پست تنگی وارد دالانی شد و به حیاط رسید. این حیاط محل زندگانی زنان اندرون شاهی است. حوض بزرگی از مرمر سفید در مرکز آن واقع و در اطراف آن معابر سنگ‌فرشی است که هر یک منتهی می‌شود به منازل سوگلی‌های حرم و آپارتمان هر یک از آن‌ها مرکب است از دو اطاق که درب آن‌ها شیشه ندارد و همیشه باید باز باشد تا روشنایی و هوا داخل گردد» (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۱۲۷-۱۳۵).

بنجامین درباره این کاخ این‌گونه می‌نویسد: «بعد از گالری‌های کاخ نگارستان به حوض مرمرین و ساختمان دیگری می‌رسیم که محل اقامت شاهان پیشین بوده است. از آن وارد حیاطی هشت‌ضلعی می‌شود که ساختمان‌هایی در اطراف آن و یک حوض به طول ۸۰ پا در وسط آن قرار دارد. با گذشتن از این ساختمان‌ها و حرکت در پارک به ساختمان اندرونی می‌رسیم که سابقاً زنان متعدد حرمسرای فتح‌علی شاه در آن به سر می‌بردند» (بنجامین، ۱۳۶۳: ۶۷).

۲-۲-۴-۲. حرمسرای بیلاقی محمدشاه

محمدشاه برعکس جدش کاری، مطلع، قانع، خداترس و مهربان بود. زن زیاد نمی‌گرفت. به حقیقت و معنی بیشتر از لفظ و صورت ظاهر معتقد بود (مستوفی، ۱۳۶۰: ۴۲). از کاخ‌های وی تنها می‌توان به قصر محمدیه اشاره کرد که در اوایل بهار ۱۲۶۴ در دوران سلطنت محمدشاه یعنی در حقیقت در آخرین سال سلطنت او بنا شده است. محمدشاه دارای هفت زن بود که تنها چهار تن آن‌ها عقدی و سه تن کنیز ترکمان و کرد بودند (معتضد و تفضلی، ۱۳۷۷: ۷۵).

پس از فوت محمدشاه قصر و پارک محمدیه تا حدودی از نظرها افتاد، ولی گهگاه در تابستان‌ها ناصرالدین‌شاه اهل حرم خود را به آنجا می‌فرستاد (همان: ۷۶).

۲-۴-۳. حرمسرای ییلاقی ناصرالدین‌شاه

می‌توان از ناصرالدین‌شاه به عنوان بزرگترین کاخ‌ساز قاجار یاد کرد. وی ضمن تعمیر قصور قبلی، کاخ‌ها و قصرهای جدیدی برپا ساخت.

کاخ صاحبقرانیه یکی از آنهاست. «راه صاحبقرانیه از دروازه شمیران است و عشرت‌آباد و قصر قاجار و ضرابخانه و باروتخانه و باغ بزرگ سلطنت‌آباد همه در طرف راست جاده‌اند... قصر صاحبقرانیه در بالای نیاوران در دامنه تپه‌هایی که از شمال بر این آبادی مشرف‌اند، ساخته شده... اندرون در قسمت شرقی واقع و به قصر چسبیده است. قدری دورتر در سراسیمه‌ی رو به رو یعنی نزدیک به در ورودی، قسمت آشپزخانه و آبدارخانه است. اندرون صاحبقرانیه یکی از بهترین اندرون‌های سلطنتی است و ظاهراً حرم شاه در اینجا از سایر اندرون‌ها راحت‌تر و خوش‌ترند. در بالاتر از محلی که ناصرالدین‌شاه عمارت عالی‌ه را ساخته، سابقاً قصر فتحعلی‌شاه بوده و این شاه آن را خراب کرده و قصر خود را به عوض آن در میان این پارک وسیع بنا نموده. قریب چهل منزل جدا جدا که هر یک اقلاً سه اتاق دارند، برای زنان حرم ساخته است و جلوی آن که از همه بزرگ‌تر است، ایوان بزرگی ترتیب داده. از این منازل گذشته در طرف دست راست، عمارت مجزایی است مخصوص به امینه اقدس و در طرف چپ عمارتی دیگر مخصوص به انیس‌الدوله که دیواری آن‌ها را از منازل سایر اهل حرم جدا می‌کند. عمارت انیس‌الدوله را که چند دستگاه است، سابقاً برای مهد علیا، مادر شاه، ساخته بودند» (فووریه، ۱۳۸۵: ۱۶۳).

در توصیف قصر دوشان‌تپه گفته‌اند: «دوشان‌تپه یکی از قصوری است که در فاصله ۳ میلی شهر تهران قرار دارد و به وسیله یک رشته پله وارد قصر می‌شوند. در پایین پله‌ها، باغ باصفای بزرگی وجود دارد که در آن عده‌ای از حیوانات وحشی ایران را نگهداری می‌کنند، از جمله چند شیر که از اطراف تخت جمشید آن‌ها را گرفته‌اند» (بنجامین، ۱۳۶۳: ۸۵).... «عمارت دوشان‌تپه در کنار بیابان بر روی تپه مجزایی ساخته شده و از جاده به آنجا دو راه هست: یکی از گوشه غربی که سر آن باز است، دیگری از ضلع جنوبی که از همان ابتدا دو قسمت می‌شود و دو طرف آن را دیوار کشیده و بر روی آن‌ها طاق‌هایی تصویر کرده‌اند. اگر از همین راه اخیر که راه معمولی عمارت است، به آن سمت حرکت کنیم، پس از طی سربالایی سختی، ابتدا به طاق خواجه‌سرایان می‌رسیم که طرف دست راست واقع است و از آنجا که گذشتیم دیوارهای اندرون پیدا می‌شود. پس از پیچیدن به سمت چپ و گذشتن از این دیوارها، غربی‌ترین نقطه قلعه دوشان‌تپه که از تمام قسمت‌های دیگر آن بلندتر است، ظاهر می‌شود و بر روی همین قسمت است که عمارت مخصوص شاه را ساخته‌اند. این عمارت مهتابی و سرپوشیده‌ای دارد که از آنجا می‌توان منظره طهران و تمام بیابان اطراف را به خوبی تماشا کرد» (فووریه، ۱۳۸۵: ۱۵۴).

کاخ سرخه‌حصار «در دامنه شمالی تپه‌ای ساخته شده تا از زحمت بادهای جنوبی محفوظ باشد. طاق مستخدمین جلوتر و بیرونی عقب‌تر در بین دو باغ و اندرونی در عقب یعنی در قسمت چپ باغ دوم واقع شده، تمام این بناها

که به دیوارهای اندرون ختم می‌شود، از وسط راه به خوبی نمایان است، از این عمارت که قدری متمایل به سمت شمال شرقی است، قسمت وسیعی از سلسله البرز که قله آن سر به فلک کشیده‌اند، دیده می‌شود، دامنه‌های نزدیک تر آن مرکب از یک عده تپه‌های رنگارنگی است که نظایر آن‌ها را همه جا دیده‌ایم. این عمارت را به این علت که خرابه‌ای از سنگ‌های سرخ در انتهای باغ آن دیده می‌شود، سرخه‌حصار خوانده‌اند» (فووریه، ۱۳۸۵: ۲۰۹). قصر یاقوت اصلی‌ترین کاخ مجموعه سرخه‌حصار می‌باشد که از نظر معماری به سبک و شیوه اروپایی ساخته شده است. به جز قصر یاقوت بناهای دیگری نیز در سرخه‌حصار وجود داشت که از آن جمله حرمخانه و اندرون بوده که در فاصله یک‌صد ذری قصر یاقوت ساخته بودند. این قصر در پاییز و زمستان و هنگام شکار مورد استفاده قرار می‌گرفت» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۰، نمره هفتاد و هفت و اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۶۶۵).

«قصر سلطنت آباد و ضمایم آن بزرگ‌ترین عمارات بیلاقی شاه در خارج طهران و از چند عمارت که در باغ وسیع پر آبی ساخته شده، مرکب است. بعد از گذشتن از در ورودی و عبور از خیابان پر درختی به بنای وسیعی می‌رسیم که قسمت مرکزی قصر محسوب می‌شود و قسمت کم‌ارتفاع‌تری از پهلوی آن را به یک برج یا عمارت مربع شکلی متصل می‌نماید. صدر اعظم هر وقت می‌خواهد راحت کند و از شر مردم مزاحم فارغ شود، به این عمارت پناه می‌جوید. عمارت مزبور مشتمل است بر آبدارخانه و آشپزخانه و در طرف دیگر آن، حوضی بزرگ و بعد از آن عمارت بیرونی است و در سمت دست راست، برج ساعت سلطنت آباد قرار دارد که از میان درختان سر به فلک کشیده عمارت اندرونی در ته باغ قدری در طرف چپ بیرونی است. برج ساعت به تقلید از یکی از آتشکده‌ها ساخته شده و بی شباهت به برج مرموز مانی در شهر نیم نیست. این برج مرکب از چند طبقه است که همه دور یک محور مرکزی دور می‌زنند، با این تفاوت که هر طبقه از طبقه پایین‌تر کوچک‌تر می‌شود و در دور آن‌ها پلکانی است که به وسیله آن به یک مهتابی که ساعت در آنجاست، می‌توان راه یافت» (فووریه، ۱۳۸۵: ۱۸۴).

«قصر و باغ عشرت آباد در سال ۱۲۹۱ هـ ق بنا و ایجاد شد. این کاخ و باغ در شمال شرقی حصار تهران و در کنار راه تهران به شمیران، در حد فاصل باغ نگارستان و قصر قاجار قرار داشت. همزمان با بنای قصر، باغ آن نیز ایجاد گردید که در مراسم درختکاری آن ناصرالدین شاه شخصاً به غرس چند اصله درخت پرداخت و این باغ به زودی به یکی از بهترین باغ‌های تهران تبدیل شد» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۶۶۳). قصر عشرت آباد شامل یک بنای چهار طبقه است که نمای خارجی آن با کاشی و تالارهای داخلی آن با آینه‌کاری آراسته گردیده است. علاوه بر این بنا که به کلاه‌فرنگی مشهور بوده است، تعدادی کوشک‌های کوچک گرداگرد استخر این قصر بنا گردیده بود، که به صورت حرمخانه شاهی از آن‌ها استفاده می‌شد» (اعتمادالسلطنه، ۱۲۸۸: نمره ۲۳۹).... «قصر آن چندان مهم نیست و باغ‌های آن هم کم‌وسعت‌تر از باغ‌های بیلاقی دیگر است. به علاوه به علت نزدیکی به طهران هوای آن نیز چندان با هوای طهران تفاوت ندارد... در هر طرف در ورودی چند اطاق ساخته شده، در طرف دست راست آبدارخانه و اطاق دفتر و در طرف چپ در انتهای باغ مربع‌شکلی، بیرونی است؛ از نوع بیرونی‌های خیلی معمولی. اندرون که در قسمت آخر قصر واقع است، وضعی خاص دارد و عمارت خوابگاه آن به صورت یک برج واقعی است، دارای سه مرتبه روی یک طبقه زیرزمین و هر قدر عمارات اهل حرم کوتاه و کوچک است، خوابگاه بلند و بزرگ می‌

نمایند... عمارات اهل حرم، خانه‌های کوچک مجزایی است که آن‌ها را در ردیف هم و به یک شکل دور حوض ساخته‌اند و منظره هر یک از آن‌ها از دور بی‌شابهت به قبر نیست. دیوار بلندی بر آن‌ها مشرف است و یک ردیف درخت تبریزی آن‌ها را از نظر اشخاص نامحرم مستور می‌دارد» (فووریه، ۱۳۸۵: ۱۸۷).

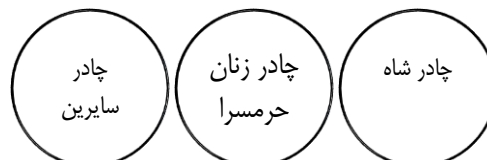
شهرستانک یکی دیگر از قصرهای قاجاری است. «بیرونی آن عمارتی است مستطیل که قسمت تحتانی آن در روی بلندی و به سمت جلو ساخته شده و بر روی آن بنایی است یک طبقه و اطراف آن از هر جهت باز است و در قسمت جلو، حیاطی وسیع و پر درخت دارد که در وسط آن حوضی مدور قرار گرفته. اندرونی به سمت حیاط محصور و مربعی باز می‌شود و نسبت به ما در طرف چپ واقع شده، ولی اگر از جلو آن را ببینند، در طرف راست بیرونی قرار یافته است» (فووریه، ۱۳۸۵: ۱۷۶).... «معمار این قصر حاجی ابوالحسن معماری می‌باشد» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۹: نمره ۸۶).

۴-۲-۴. حرمسرای بیلاقی مظفرالدین شاه

کاخ فرح‌آباد در قریه فرح‌آباد که پیش از توسعه تهران در خارج از شهر قرار داشت و متصل به دوشان‌تپه بود، واقع شده است. ساخت این کاخ به دستور مظفرالدین شاه در ۱۳۲۱ هـ. ق شروع و در سال ۱۳۲۲ هـ. ق پایان یافت و افتتاح گردید. اثاث و تزیینات این کاخ در نوع خود بسیار نفیس بوده و در دوره احمدشاه عمارت اندرونی جدید در کنار آن آغاز شد که به انتها نرسید. محوطه کاخ دارای استخر و مجسمه‌های زیبا بود و تالارهای کاخ به وسیله تابلوهای زیبا به‌ویژه کارهای کمال‌الملک و آثار پرارزش هنری و عتیقه تزیین شده بود (بلاغی، ۱۳۸۶).

۵-۲-۴. حرمسرای میان‌راهی (چادرهای متعلق به زنان)

«چادرهای خاکستری‌رنگ را روی سنگی تیره‌رنگ زدند و در جلوی هر کدام از آن‌ها چتری بود به یک رنگ مخصوص، تقریباً به همان اندازه که زن همراه بود. هر خانمی که می‌خواست قرارگاهش مشخص باشد، چتری به یک رنگ خاص اختیار کرده بود. به همین جهت، چادرها و چترها به خوبی از دور دیده می‌شد» (فووریه، ۱۳۸۵: ۱۷۵).... «بعد از چهار ساعت راه‌پیمایی و گذشتن از یک سربالایی طولانی و پایین آمدن از دامنه تند به آبادی شهرستانک رسیدیم و یکی دو هزار متری قصر سلطنتی اقامت اختیار نمودیم. شاه که زیاد میل به ماندن در اینجا ندارد و می‌خواهد به نقاط شمالی‌تر برود، دستور داده است که چادر او را نزدیک آبادی زده‌اند. هنوز نرسیده چادر قرمز او و چادرهای سفید اندرون را در همان نقطه برپا دیدیم» (همان: ۱۹۹) نمودار ۶.

نمودار ۶: دسته‌بندی انواع استقرار در حرمسرای میان‌راهی (نگارندگان)

حرمسرا را براساس عملکرد می‌توان در سه دسته، شامل: کاخ‌های ارگ سلطنتی، کاخ‌های بیلاقی و چادرهای سلطنتی دسته‌بندی کرد که هرکدام براساس عملکرد و کارکرد خود دارای فضاهای خاص و متفاوتی بودند که در نمودار زیر فضاها دسته‌بندی و معرفی می‌شود. نمودار ۷.

نمودار ۷: ساختار و سلسله‌مراتب اجتماعی و وجودی در حرمسرای دوره قاجار (نگارندگان)

۲-۵. اجزای حرمسرا

با توجه به متونی که در کتب تاریخی به قلم تحریر درآمده‌اند، می‌توان به کندوکاو اجزای تشکیل‌دهنده حرمسراها از طریق وظایف بعضی از افراد حرمخانه پرداخت. جدول زیر به معرفی اجزای حرمسرای نام برده شده در متون تاریخی پرداخته است. جدول ۲.

جدول ۲: اجزای حرمسرا (نگارندگان)

منبع	توصیف براساس متون تاریخی	کاربرد	اجزای حرمسرا
۱۳۵۷: (آزاد، ۳۴۷)	همانگونه که تمامی حرمسرا، برخلاف مملکت دارای سازمانی منظم بود، خوابگاه شاه نیز (آزاد، ۱۳۵۷: ۳۴۷) تشکیلات ویژه‌ای مرکب از مأموران و خدمه داشت که هرکدام وظیفه معلوم و مشخصی را برعهده گرفته بودند.	اقامتی	اتاق خواب شاه
۱۳۶۲: ۲۴-۲۵ (عضدالدوله، ۳۵-۳۴)	(فخر جهان خانم) ملقب به فخرالدوله... در حضرت خاقانی خیلی تقرب و دستگاه و عمارت جداگانه داشت. یک اطاق مخصوص هم در عمارت خاصه خاقان برای فخرالدوله معین بود که تمام شاهزادگان وقت شام و ناهار به آنجا می‌رفتند و به هیأت اجتماع در سر سفره حاضر می‌شدند و در خدمت پدر نامور صرف غذا می‌نمودند. ...یک‌دست عمارت تام‌الاجرا از اندرونی و بیرونی و حمام مشتمل بر تالارهای آئینه متعدد مانند نشیمن خود خاقان مغفور که مشهور به عمارت چشمه بود، برای تاج‌الدوله ساختند. هیچ یک از اهل حرمخانه در آن عمارت نبودند.	اقامتی	اتاق مخصوص زنان اندرونی

بازیگرخانه و حیاط بازیگرخانه	اقامتی - خدماتی	مبلغ کلی در سال موجب و مخارج بازیگرها و بازیگرخانه بود. هروقت احضار می‌شدند، احدی از سایر اهل حرمخانه نخواستند حق حضور نداشتند. اکثر اوقات باغ قرق می‌شد و بازیگران آنجا می‌رفتند یا در اطاق بزرگ طنابی این مجلس فراهم می‌آمد... این وضع تا مدتی خیلی آراسته و پیراسته بود. کم‌کم بعضی از آن‌ها مادر شاهزاده شدند و از حیاط بازیگرها بیرون آمدند...
حمام و حوضخانه	خدماتی	خان ملک ساسانی گزارش می‌دهد که فتحعلی‌شاه نیز در باغ نگارستان کوشکی ساخته بود که در (پناهی حوضخانه آن سرسره‌ای ساخته بودند. خاقان مغفور در طرف شرقی حوضخانه، که روبه روی سرسره بود، شب‌کلاه قلمکار بر سر، روی قالیچه می‌نشست و قلیان می‌کشید. (۵۴) ..شاه هر بامداد به گرمابه می‌رفت. حمام مخصوص در انتهای دالانی تنگ و تاریک و رخت‌کن آن دارای شاه‌نشین و صُفّه و سکوه‌ای زیبا بود. (معتمد و تفضلی، ۱۳۷۷: ۵۲)
فراشخانه و اصطبل و صندوقخانه	خدماتی	اوضاع و اسباب تجمل تاج‌الدوله همه جهت از حرمخانه خارج بود و دستگاهی جداگانه داشت، (عضدالدوله، ۱۳۶۲: ۱۷-۱۸) از فراشخانه و اصطبل و صندوقخانه و غیره. همسر چهل و یکم فتحعلی‌شاه، گلبدن خانم است. او یک زن گرجی بود. او در آغاز، در دربار (پناهی شاهی صندوقدار بود که بعدها به «خازن‌الدوله» ملقب گردید. سمنانی، ۱۳۷۶: ۵۵) ضیاءالسلطنه را مهد علیا والدۀ خاقان در نزد خود نگاه داشته بود. بعد از فوت مهد علیا جواهر و اسباب تجمل آن مرحومه به ضیاءالسلطنه داده شد. تمام دستگاه او از حرمخانه خارج و جداگانه (عضدالدوله، ۱۳۶۲: ۲۵) بود، از طویله و فراشخانه و غیره. نوکرهای معتبر داشت.
قهوه‌خانه	خدماتی	اغلبیگه خانم که از صیغه‌های شاه و اهل ترکمان بود، ریاست قهوه‌خانه مخصوص را داشت و (معتمد و کارهای سرحمام از لباس کردن و پوشاندن و غیره با او بود. تفضلی، ۱۳۷۷: ۵۲)
آبدارخانه و کارخانه آشپزخانه	خدماتی	آبدارخانه به دست چهل نفر اداره می‌شد که همه تحت ریاست آبدارباشی کُل مشغول خدمت بودند. حاجی حسن نایب آبدارخانه بود و در دربار سلطنتی احترام کافی داشت و سفرۀ شام و ناهار پادشاه تحت نظارت او چیده می‌شد. (معتمد و تفضلی، ۱۳۷۷: ۵۴)
سرویس بهداشتی و تنبل‌خانه	خدماتی	آقا سعید آفتابه‌لگن طلا را از بیرون برمی‌داشت. معتمدالدوله پیش روی خوانچه بود آقا سعید در عقب او. صدرالدوله با صغر سن به جهت نیابت نظارت همراه خوانچه بود. درب حیاط چشمه که می‌رسیدند، آفتابه‌لگن را خود معتمدالدوله به دست می‌گرفت و می‌آورد و بر زمین می‌گذازد و می‌ایستاد تا خوانچه‌ها را خواجه‌ها رو به روی اطاق مشهور به تنبل‌خانه که در آن شام و ناهار چیده می‌شد، می‌گذارند و به فرمایش والدۀ شعاع‌السلطنه وضع سفره فراهم می‌آمد.

۳. نتیجه‌گیری

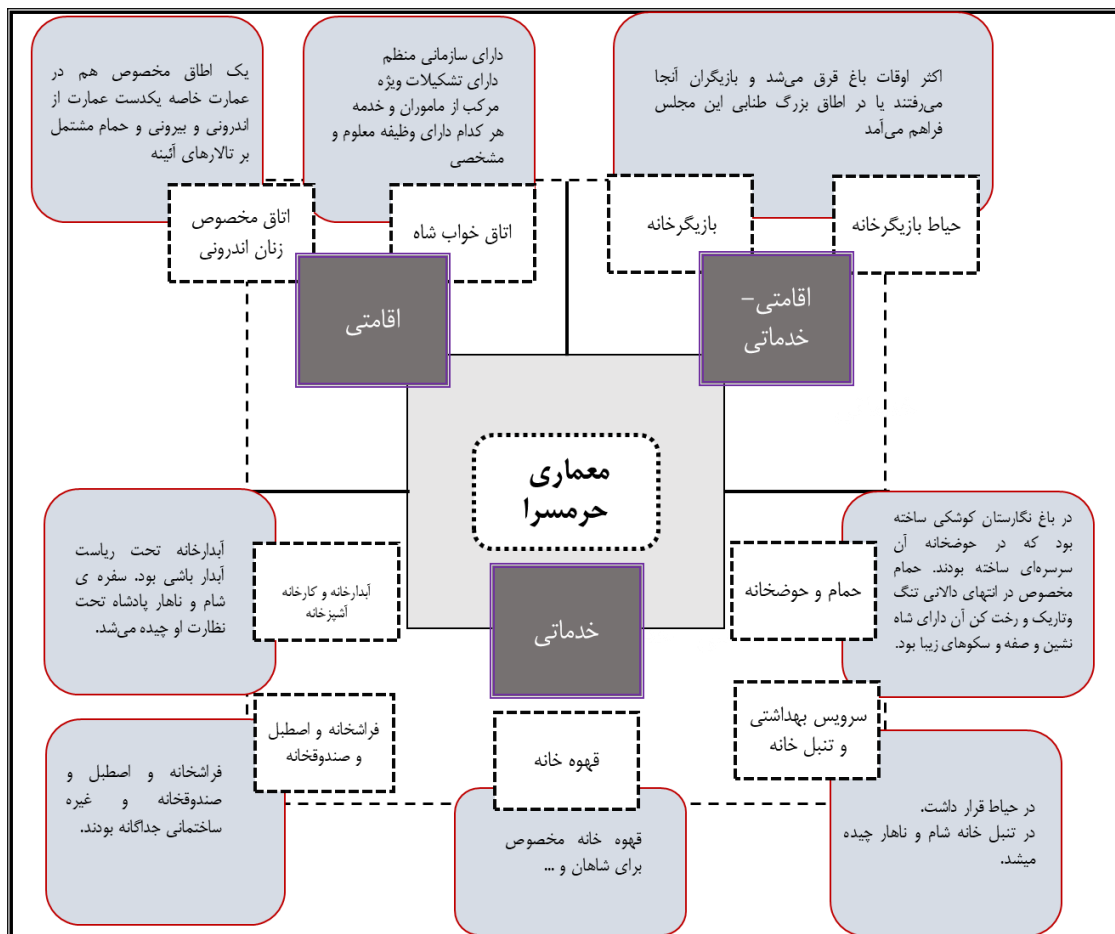
براساس یافته‌های موجود در پژوهش حاضر می‌توان بیان داشت که معماری حرمسرا در دوره پادشاهی‌های ایران موازی با معماری عصر خود حرکت می‌کرده است، اما مبحثی که باعث پرداخت‌های بیشتر در تمامی موضوعات و حتی معماری به حرمسرا می‌شده است، توجه یک پادشاه به زنان و وجود آرامش حکومتی بوده است. حرمسراها در

تاریخ معماری سلطنتی ایران از جمله عناصر لاینفک کاخ‌ها و از بناهای محبوب برای پادشاهان کهن ایران زمین به شمار می‌رفته است. به همین سبب، اعضای حرmsرا به دلیل نزدیکی به شخص شاه از قدرت سیاسی بالایی برخوردار و مشخصاً مطالبه‌گر سطح رفاه بالایی بوده‌اند. لذا محل زندگی این افراد نیز رابطه مستقیمی با سطح رفاه این افراد داشته است. بنابراین، معماری این بناها قطعاً در زمان خود بسیار مورد توجه بوده است. در نتیجه، تمامی این عوامل بر شکل‌گیری نظام‌هایی در معماری حرmsراها انجامیده است که می‌توان به سلسله‌مراتب وجودی، نوع ساختار حرmsرا، عناصر و اجزای تشکیل‌دهنده و نوع تزیینات اشاره نمود. در دوره سلطنت قاجار نیز این روال صدق می‌کرده است و زنان بنابر اعتباری که نزد شاه داشته‌اند، صاحب بنای مجلل‌تری در اندرونی بوده‌اند و زنان عادی نیز به صورت دسته‌جمعی در بنایی یک‌سان با فضاهای عمومی‌تر زندگی می‌کردند.

این در حالی بود که خانه‌های زنان برتر شاه از بعضی عناصر برخوردار بوده‌اند که سایر اهالی حرmsرا از چنین امکاناتی بی‌بهره می‌ماندند، مانند حمام که یک بخش خدماتی و بهداشتی محسوب می‌شود و تنها یک حمام عمومی در اندرونی موجود بوده است تا زنان منتخب به همراه شاه در آن به استحمام بپردازند. اما در این میان، چنین شرایطی تنها برای حرmsراهای ارگ سلطنتی موجود بوده و حرmsراهای ییلاقی ساختاری عمومی‌تر را به خود گرفته بودند که از دو بخش محل اقامت و کار پادشاه و اندرونی تشکیل می‌شده و اندرونی نیز خود به دو بخش اقامتی و خدماتی تقسیم می‌شده است که بخش اقامتی آن محل اقامت زنان پادشاه بوده و بخش خدماتی آن شامل محل اقامت خدمه و خواجه‌ها و سایر فضاهای خدماتی از جمله مطبخ، سرویس بهداشتی و ... بوده است که توزیع خدمات به صورت عادلانه‌تری میان زنان پادشاه صورت می‌گرفت و همگی از خدمات یکسانی بهره‌مند می‌شدند. چنین توزیع عادلانه‌ای برای چادرهای شاهی نیز صدق می‌کرده است، اما با امکانات و خدمات کمتر نسبت به کاخ‌های ییلاقی. همچنین، ساختار حرmsراهای قاجار اصول خود را داشته‌اند مانند ایجاد دیوارهای بلند یا درختکاری در دورتادور اندرونی جهت حفاظت آن از انظار عمومی و بنای حرmsرا در نزدیکی دیوان‌خانه و محل کار پادشاه ساخته می‌شده است تا دسترسی پادشاه به آن آسان‌تر باشد.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که معماری حرmsراها در دوره‌های مختلف ایران، فراتر از پیروی صرف از روندهای معماری زمانه خود، بازتابی از ساختارهای پیچیده اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بوده است. توجه ویژه پادشاهان به زنان و جایگاه سیاسی آن‌ها در حرmsرا، موجب شکل‌گیری فضاهایی با سلسله‌مراتب مشخص شده است که نه تنها نمادی از رفاه و قدرت بود، بلکه به عنوان ابزاری کارآمد برای نمایش روابط قدرت و کنترل اجتماعی در ساختار سلطنتی عمل می‌کرد. تفاوت‌های ساختاری میان حرmsراهای ارگ سلطنتی و ییلاقی، نمایانگر تمایز در نوع روابط قدرت، دسترسی به منابع و امکانات بوده و بدین ترتیب، معماری به مثابه بستری انعکاسی از این تفاوت‌ها عمل کرده است. این ساختارها علاوه بر کاربردهای کالبدی، حامل پیام‌های اجتماعی و سیاسی درباره جایگاه زنان و سلسله‌مراتب حاکم بر آن‌ها بودند. در مجموع، چنین مشخص است که حرmsراها به عنوان عنصری فراموش شده در تاریخ معماری سلطنتی ایران مانده است، در حالی که معماری و اجزا تشکیل‌دهنده حرmsراهای پادشاهان قاجار غالباً متأثر از ساختار اجتماعی و سلسله‌مراتب حاکم در میان ساکنین آن و همچنین، متأثر از دیدگاه

جامعه نسبت به زنان بوده است و این موضوع به وضوح بیانگر عنصری است که به خودی خود نقش پررنگی را در معماری همسو با فرهنگ جامعه ایفا کرده است. نمودار ۸.

نمودار ۸: اجزای حرمرسا (نگارندگان)

منابع

- آزاد، حسن (۱۳۵۷). پشت پرده‌های حرمرسا. ارومیه: انتشارات انزلی.
- احمدی گسمونی، فاطمه (۱۳۹۵). وضعیت اقتصادی زنان در عهد صفویه از منظر سفرنامه‌نویسان خارجی. فصلنامه علمی - تخصصی فرهنگ پژوهش، (۲۵)، ۵۱-۸۲.
- اصفهان‌ی، عمادالدین حسین (۱۳۶۶). زنان پیامبر/اسلام. تهران: نشر محمد.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۰۹-۱۳۰۰). روزنامه شرف. نمره ۱ تا ۸۷.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۲۸۸-۱۳۱۳). روزنامه ایران. نمره ۲۳۹.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۷۴). چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین‌شاه، جلد دوم، به اهتمام ایرج افشار. تهران: نشر اساطیر.
- اعظام قدسی، حسن (۱۳۴۲). خاطرات من، روشن شدن تاریخ صدساله، بی‌جا، بی‌نا.

اولیویه، گیوم آنتوان (۱۳۷۱). *سفرنامه اولیویه*. ترجمه محمدطاهر قاجار، تصحیح و تشحیه غلامرضا ورهام. تهران: انتشارات اطلاعات.

اومستد، آلبرت (۱۳۴۰). *تاریخ شاهنشاهی هخامنشی*. ترجمه: محمد مقدم. تهران: نشر علمی و فرهنگی.
بروگش، هینریش (۱۳۶۷). *سفری به دربار سلطان صاحبقران*، جلد اول، ترجمه: مهندس کردبچه. تهران: انتشارات اطلاعات.

بلاغی، عبدالحجه (۱۳۸۶). *گزیده تاریخ تهران*. تهران: نشر مازیار.
بلاکلینی، سانتو، ایوان (۱۳۹۴). *هنر ایران عصر قاجار در مجموعه‌های مجارستان (۱۲۱۰-۱۳۴۳ ق)*. ترجمه: طاهر رضازاده. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.

بنجامین، سیموئل گرین ویلر (۱۳۶۳). *ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین‌شاه*. ترجمه: محمدحسین کردبچه. تهران: انتشارات جاویدان.

بیانی، شیرین (۱۳۵۲). *هشت مقاله در زمینه تاریخ*. تهران: انتشارات توس.
پناهی سمنانی، احمد (۱۳۷۶). *فتحعلی‌شاه قاجار سقوط در کام/استعمار*. تهران: انتشارات نمونه.

تاج‌السلطنه (۱۳۶۱). *خاطرات تاج‌السلطنه*، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان. تهران: نشر تاریخ ایران.
خسروی، حسین، اسلامی، سهراب، کعبه، ندا (۱۴۰۰). *نقش و جایگاه سیاسی زنان هیأت حاکمه در عصر صفوی*. نشریه علمی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۱۲ (۴۲)، ۸۳-۱۰۰.

حاجیان پور، حمید و دهقان، معصومه (۱۳۸۸). *کارکردهای سیاسی-اجتماعی حرمسرا در عهد قاجار، پژوهش زنان*، ۵۳-۸۰، (۲)۱.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*، جلد ۶. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
دیولافوا، ژان (۱۳۷۱). *ایران کلد و شوش (ترجمه علی محمد فره‌وشی)*، به اهتمام بهرام فره‌وشی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

رایس، کلارا کولیور (۱۳۸۳). *زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان*. ترجمه: اسدالله آزاد. تهران: نشر کتابدار.
رجبی، پرویز (۱۳۸۹). *کریم‌خان زند و زمان او*. تهران: نشر کتاب آمه.

رحمت‌آبادی، الهام (۱۳۸۷). *از اندرونی تا عرصه عمومی*. جستارهای شهرسازی، (۲۴ و ۲۵)، ۹۴-۹۹.
زاهدانی، سید سعید و موسوی، زهرا و روحانی، علی (۱۳۸۹). *بررسی کنش‌های جمعی زنان ایرانی مطالعه موردی: زنان دوره قاجار*. بانوان شیعه، ۷ (۲۳)، ۵۷-۹۴.

زنگنه، ابتسام (۱۳۹۳). *نقش کارکردی زنان در تغییرات اجتماعی و سیاسی جامعه ایران در عصر ناصری*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشکده روانشناسی و علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.

زیدان، جرجی (۱۳۷۲). *تاریخ تمدن اسلام*. ترجمه: علی جواهرکلام. تهران: نشر امیرکبیر.
زین‌العابدینی، رمضان، داوری، امین (۱۳۸۹). *تأثیر حضور زنان در امور ساسی و اقتصادی دربار عباسیان*. مسکویه، ۴ (۱۲)، ۱۰۹-۱۳۲.

- صدر، حسن (۱۳۹۶). حقوق زن در اسلام و اروپا. تهران: نشر جاویدان.
- طاهری، علیرضا و معاذالهی، بتول (۱۳۹۴). تأثیر حرمسرا بر شیوه پیکرنگاری فتحعلی شاه، زن در فرهنگ و هنر، ۷(۲)، ۱۸۷-۲۰۵.
- عضدالدوله، سلطان احمد میرزا. (۱۳۶۲). تاریخ عضدی. کرج: انتشارات سرو.
- فووریه، ژوآنس. (۱۳۸۵) سه سال در دربار ایران. ترجمه: عباس اقبال اشتیانی. تهران: نشر علم.
- کاساکوفسکی، ولادیمیر آندری یویچ (۱۳۴۴). خاطرات کننل کاساکوفسکی. ترجمه: عباسقلی جلی. تهران: نشر سیمرخ.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳). سفرنامه کمپفر. ترجمه: کیکاووس جهاندار. تهران: نشر خوارزمی.
- لسان‌الملک سپهر، محمدتقی (۱۳۷۷). ناسخ التواریخ. به اهتمام جمشید کیانفر. تهران: نشر اساطیر.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۶۰). شرح زندگانی من. تهران: نشر زوار.
- معتضد، خسرو و تفضلی، ابوالقاسم (۱۳۷۷). از فروغ السلطنه تا انیس الدوله زنان حرمسرای ناصرالدین شاه. تهران: انتشارات گلریز.
- نفیسی، سعید (۱۳۹۰). تاریخ اجتماعی ایران. تهران: نشر پارسه.
- ورمقانی، حسنا و سلطان زاده، حسین و دهباشی شریف، مزین (۱۳۹۴). رابطه جنسیت و فضا در عرصه‌های عمومی و خصوصی دوره قاجار. باغ نظر، ۱۲(۳۷)، ۲۹-۴۰.

References

- Ahmadi Gasmuni, F. (2016). The Economic Status of Women in the Safavid Era from the Perspective of Foreign Travel Writers. *Farhang-e Pazhoresh* (Scientific-Specialized Quarterly), (25), 51-82. [In Persian].
- Azad, H. (1978). *Posht-e Pardehā-ye Haramsarā [Behind the Curtains of the Harem]*. Urmia: Enzeli Publications. [In Persian].
- A'zām Qodsi, H. (1963). *Khāterāt-e Man [My Memoirs]*. Roushan Shodan-e Tārix-e Sad Sāleh, No Place: Bi Nā. [In Persian].
- Balāghi, A. H. (2007). *Gozide-ye Tārix-e Tehrān [Selected History of Tehran]*. Tehran: Nashr-e Māziār. [In Persian].
- Benjamin, S. G. W. (1984). *Irān va Irāniyān dar 'Asr-e Nāser al-Dīn Shāh [Iran and Iranians in the Era of Naser al-Din Shah]* (M. H. Kardbacheh, Trans.). Tehran: Enteshārāt-e Jāvidān. [In Persian].
- Biyāni, S. (1973). *Hasht Maqāleh dar Zamine-ye Tārix [Eight Essays on History]*. Tehran: Nashr-e Tūs. [In Persian].
- Blaklani, S., & Ivan, I. (2015). *Honar-e Irān dar 'Asr-e Qājār dar Majmueh-hā-ye Majārstān (1210-1343 H. Q.) [Iranian Art in the Qajar Era in Hungarian Collections (1795-1964)]* (T. Rezazadeh, Trans.). Tehran: Farhangestān-e Honar-e Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān. [In Persian].
- Brugsch, H. (1988). *Safari be Darbār-e Solṭān-e Šāhebbqerān, Vol. 1 [A Journey to the Court of Sultan Šāhebbqerān]* (M. Kordbacheh, Trans.). Tehran: Enteshārāt-e Ettelā'āt. [In Persian].
- Dehkhodā, A. A. (1998). *Loghatnāme-ye Dehkhodā, Vol. 6 [Dehkhoda Dictionary, Vol. 6]*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian].
- Diolafulā, J. (1992). *Irān-e Koldé va Shush [Iran: Susa and Elam]* (A. M. Farahvashi, Trans.; B. Farahvashi, Ed.). Tehran: University of Tehran Press. [In Persian].
- Esfāhani, E. H. (1987). *Zanān-e Payambar-e Eslām [The Women of the Prophet of Islam]*. Tehran: Nashr-e Mohammad. [In Persian].

- E'temad-al-Saltaneh, M. H. Kh. (1883–1891). *Ruznāmeḥ-ye Sharaf* [*Sharaf Newspaper*], Nos. 1–87. [In Persian].
- E'temad-al-Saltaneh, M. H. Kh. (1909–1934). *Ruznāmeḥ-ye Irān* [*Iran Newspaper*], No. 239. [In Persian].
- E'temad-al-Saltaneh, M. H. Kh. (1995). *Chehel Sāl-e Tārix-e Irān dar Dowre-ye Pādshāhi-ye Nāser al-Din Shāh*, Vol. 2 [*Forty Years of Iranian History during the Reign of Naser al-Din Shah*] (I. Afshār, Ed.). Tehran: Nashr-e Asātir. [In Persian].
- Fourrier, J. (2006). *Se Sāl dar Darbār-e Irān* [*Three Years at the Iranian Court*] (A. Eghbāl Eshtiāni, Trans.). Tehran: Nashr-e Elm. [In Persian].
- Hajianpour, H., & Dehghān, M. (2009). Political and Social Functions of the Harem during the Qajar Era. *Pazhuhesh-e Zanān*, 1(2), 53–80. [In Persian].
- Kempfer, E. (1984). *Safarname-ye Kempfer* [*Kempfer's Travelogue*] (K. Jahāndāri, Trans.). Tehran: Nashr-e Khwārizmi. [In Persian].
- Kasakovski, V. A. Y. (1965). *Khāterāt-e Colonel Kasakovski* [*Colonel Kasakovski's Memoirs*] (A. Gholi Jalī, Trans.). Tehran: Nashr-e Simorgh. [In Persian].
- Khosravi, H., Eslami, S., & Ka'be, N. (2021). The Political Role and Position of Women in the Ruling Elite during the Safavid Era. *Journal of History, Culture, and Islamic Civilization*, 12(42), 83–100. [In Persian].
- Lesān al-Molk, S. M. T. (1998). *Nāsik al-Tavārikh* [*The Copier of Histories*] (J. Kiyānfarr, Ed.). Tehran: Nashr-e Asātir. [In Persian].
- Mostowfi, A. (1981). *Sharh-e Zendegāni-ye Man* [*The Story of My Life*]. Tehran: Nashr-e Zowār. [In Persian].
- Mo'tazad, K., & Tafazzoli, A. (1998). *Az Forugh al-Saltaneh tā Anīs al-Dowleh: Zanān-e Haramsarā-ye Nāser al-Din Shāh* [*From Forugh al-Saltaneh to Anis al-Dowleh: Women of Naser al-Din Shah's Harem*]. Tehran: Nashr-e Golriz. [In Persian].
- Nafisi, S. (2011). *Tārix-e Ejtemā'i-ye Irān* [*Social History of Iran*]. Tehran: Nashr-e Pārseh. [In Persian].
- Olivier, G. A. (1992). *Safarname-ye Olivier* [*Olivier's Travelogue*] (M. T. Qājār, Trans.; G. Varham, Ed.). Tehran: Enteshārāt-e Ettelā'āt. [In Persian].
- Olmstead, A. (1961). *Tārix-e Shāhanshāhi-ye Hakhāmaneshi* [*A History of the Persian Empire*] (M. Moghaddam, Trans.). Tehran: Nashr-e Elmi va Farhangī. [In Persian].
- 'Ozod-al-Dowleh, S. A. M. (1983). *Tārix-e 'Ozodi* [*The History of Ozodi*]. Karaj: Nashr-e Sarv. [In Persian].
- Panāhi Semnāni, A. (1997). *Fath'Ali Shāh-e Qājār, Soqut dar Kām-e Este'mār* [*Fath-Ali Shah Qajar: Fall into the Hands of Colonialism*]. Tehran: Nashr-e Namūneh. [In Persian].
- Rajabi, P. (2010). *Karim Khān Zand va Zamān-e Ū* [*Karim Khan Zand and His Era*]. Tehran: Nashr-e Ketāb Āmeh. [In Persian].
- Rahmatābādi, E. (2008). From the Inner Harem to the Public Sphere. *Jostārḥā-ye Shahr-sāzi*, (24 & 25), 94–99. [In Persian].
- Rice, C. C. (2004). *Zanān-e Irāni va Rāh va Rasm-e Zendegi-ye Ānhān* [*Iranian Women and Their Way of Life*] (A. Āzād, Trans.). Tehran: Nashr-e Ketābdār. [In Persian].
- Sadr, H. (2017). *Ḥoqūq-e Zan dar Eslām va Orūpā* [*Women's Rights in Islam and Europe*]. Tehran: Nashr-e Jāvidān. [In Persian].
- Tāj al-Saltaneh. (1982). *Khāterāt-e Tāj al-Saltaneh* [*Memoirs of Tāj al-Saltaneh*] (M. Ettehādīyeh & S. Sa'advandiyān, Eds.). Tehran: Nashr-e Tārix-e Irān. [In Persian].
- Tāheri, A., & Mo'āzallāhi, B. (2015). The Influence of the Harem on the Portraiture Style of Fath-Ali Shah. *Zan dar Farhang va Honar*, 7(2), 187–205. [In Persian].
- Varmaqāni, H., Solṭānzādeh, H., & Dehbāshi Sharif, M. (2015). Gender and Space in Public and Private Spheres during the Qajar Era. *Bāgh-e Nazar*, 12(37), 29–40. [In Persian].

- Zaidān, J. (1993). *Tārix-e Tamaddon-e Eslām [History of Islamic Civilization]* (A. Javaherkalām, Trans.). Tehran: Nashr-e Amīr Kabir. [In Persian].
- Zāhedāni, S., Mousavi, Z., & Rouhāni, A. (2010). Collective Actions of Iranian Women: A Case Study of Women during the Qajar Era. *Bānuvān-e Shī'eh*, 7(23), 57–94. [In Persian].
- Zangeneh, E. (2014). The Functional Role of Court Women in Social and Political Changes in Iran during the Naser al-Din Shah Era [*Master's Thesis*]. Faculty of Psychology and Social Sciences, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran. [In Persian].
- Zeyn-al- 'Ābedini, R., & Dāvāri, A. (2010). The Impact of Women's Participation in Political and Economic Affairs of the Abbasid Court. *Meskouyeh*, 4(12), 109–132. [In Persian].